

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“AZƏRBAYCANIN MALİYYƏ SEKTORUNDA QEYRİ-SABİTLİK
ŞƏRAİTİNDƏ RİSKLƏRİN MİNİMALLAŞDIRILMASI YOLLARI”**

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

Budaqov Kamil Amil oğlu

BAKI – 2021

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh oğlu

_____ **imza**

“ _____ ” _____ **2021-ci il**

**“AZƏRBAYCANIN MALİYYƏ SEKTORUNDA QEYRİ-SABİTLİK
ŞƏRAİTİNDƏ RİSKLƏRİN MİNİMALLAŞDIRILMASI YOLLARI”**

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: 060403- Maliyyə

İxtisaslaşma: Maliyyə Menecmenti

Qrup: 644

Magistrant:

Budaqov Kamil Amil oğlu

_____ **imza**

Elmi rəhbər:

**i.ü.f.d, dos. Mütəllimova Vəfa Allahverən
qızı**

_____ **imza**

Proqram rəhbəri:

i.ü.f.d. Vəliyev Cəbrayıl Xəlil oğlu

_____ **imza**

Kafedra müdiri:

i.e.d., prof. Kəlbiyev Yaşar Atakişi oğlu

_____ **imza**

BAKI – 2021

Elm andı

Mən, Budaqov Kamil Amil oğlu and içirəm ki, “Azərbaycanın maliyyə sektorunda qeyri-sabitlik şəraitində risklərin minimallaşdırılması yolları” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

AZƏRBAYCANIN MALİYYƏ SEKTORUNDA QEYRİ-SABİTLİK ŞƏRAİTİNDƏ RİSKLƏRİN MİNİMALLAŞDIRILMASI YOLLARI

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktuallığı: Hazırda ölkəmizdə və dünyada maliyyə sahəsində yaranan risklər mütəxəssislərin və sahibkarların başlıca maraq nöqtəsinə çevrilmişdir. Tədqiqat işində bu faktorlar dərindən araşdırıldığından, mövzu aktual sayıla bilər.

Tədqiqatın məqsədi: Tədqiqatın məqsədi risk anlayışını və onun tənzimlənməsinə yönəlmişdir.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Tədqiqatda dialektik, müasir iqtisadi nəzəriyyənin müddəaları, maliyyə təhlili nəzəriyyəsinin konseptual əsasları, iqtisadi qanunlar, iqtisadi proseslərin təhlili kimi metodlar yer almaqdadır.

Tədqiqatın informasiya bazası: Tədqiqatın informasiya bazası nəşr olunmuş əsərlərin tədqiqi əsasında formalaşır ki, iqtisadi qurumun maliyyə risklərini bu və ya digər dərəcədə idarə etmək problemi nisbətən az sayda iqtisadi işdə əksini tapmışdır.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Mövcud pandemiya şəraiti ilə əlaqədar olaraq, ölkədə, kitabxanalar fəaliyyət göstərmədiyindən, tədqiqatın daha dərindən araşdırılmasında məhdudiyyətlər ortaya çıxır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki əhəmiyyəti, maliyyə risklərinin minimuma endirilməsi problemlərinin hərtərəfli araşdırılması ilə bağlıdır.

Nəticələrin istifadə oluna biləcəyi sahələr: Tədqiqat "Maliyyə riskləri", "İdarəetmə", "İqtisadi qurumun maliyyəsi", "Maliyyə menecmenti", "Mikroiqtisadiyyat" və s. kimi maliyyə fənlərinin tədrisində istifadə oluna bilər.

Açar sözlər: milli iqtisadiyyat, maliyyə sistemi, sosial-iqtisadi münasibətlər, dövlət büdcəsi

WAYS TO MINIMIZE RISKS IN THE CONTEXT OF INSTABILITY IN THE FINANCIAL SECTOR IN AZERBAIJAN

SUMMARY

The actuality of the subject: At present, the risks in the field of finance in our country and in the world have become a major point of interest for professionals and entrepreneurs. As these factors are studied in depth in the research work, the topic can be considered relevant.

Purpose and tasks of the research: The purpose of the study is to focus on the concept of risk and its regulation.

Used research methods: The research includes methods such as dialectical, provisions of modern economic theory, conceptual bases of financial analysis theory, economic laws, analysis of economic processes.

The information base of the research: The research database is formed on the basis of a study of published works, which show that the problem of managing the financial risks of an economic institution to one degree or another is reflected in a relatively small number of economic cases.

Restrictions of research: Due to the current pandemic situation, there are restrictions on in-depth research in the country due to the lack of libraries.

The novelty and practical results of investigation: The scientific novelty and practical significance of the research is due to the comprehensive study of the problems of minimizing financial risks.

Scientific-practical significance of results: The research is divided into "Financial Risks", "Management", "Finance of the Economic Entity", "Financial Management", "Microeconomics" and others. can be used in the teaching of financial such as subjects.

Keywords: national economy, financial system, socio-economic relations, state budget

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

ABŞ	Amerika Birləşmiş Ştatları
IPO	Initial Public Offering (İlkin İctimai Təklif)
ÜDM	Ümumi Daxili Məhsul
AB	Avropa Birliyi
BVF	Beynəlxalq Valyuta Fondu
AMB	Azərbaycan Milli Bankı
MDB	Müstəqil Dövlətlər Birliyi
AECA	American European Community Association (Amerika Avropa ilə Əlaqədar Birliyi)
SDMF	Sahibkarlara Dəstək Maliyyə Fondu

MÜNDƏRİCAT

	GİRİŞ.....	8
I FƏSİL.	QEYRİ-SABİTLİK ŞƏRAİTİNDƏ MALİYYƏ RİSKLƏRİNİN MÜƏYYƏNLƏŞDİRİLMƏSİNİN NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI.....	11
1.1.	Beynəlxalq maliyyə bazarının quruluşu və ona xas olan əlamətlər	11
1.2.	Beynəlxalq maliyyə sisteminin qeyri-sabitliyi şəraitində Azərbaycanda maliyyə sektoru.....	25
1.3.	Azərbaycanda maliyyə sektoru təmsalında qeyri-sabitlik şəraitində risklər və onların xüsusiyyətləri	31
II FƏSİL.	AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA MALİYYƏ SEKTORUNA TƏSİR EDƏN RİSKLƏR	39
2.1.	Maliyyə sektoruna təsir edən risklər və onların əmələ gəlmə mənbələrinin təhlili	39
2.2.	Azərbaycanda maliyyə sektorunda risklərinin qiymətləndirilməsi metodları.....	47
2.3.	Maliyyə bazarlarının tənzimlənməsi sisteminin təhlili və qiymətləndirilməsi.....	53
III FƏSİL.	MALİYYƏ SEKTORUNDA TARAZLIĞIN ƏLDƏ EDİLMƏSİ TƏDBİRLƏRİ	59
3.1.	Azərbaycanda maliyyə sektorunda risklərinin azaldılması tədbirləri.....	59
3.2.	Qeyri-sabitlik şəraitində risklərin minimuma endirilməsi metodlarının təkmilləşdirilməsi yolları	73
	NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	81
	İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	83
	ƏLAVƏLƏR.....	87
	Cədvəllərin siyahısı.....	87
	Şəkillərin siyahısı.....	87
	Qrafiklərin siyahısı.....	87

GİRİŞ

Mövzusunun aktualığı: Son illərin tədqiqatları göstərir ki, ölkəmizdə və eləcə də, beynəlxalq aləmdə maliyyə sahəsində yaranan risklər mütəxəssislərin və sahibkarların başlıca maraq nöqtəsinə çevrilmişdir. Risk mürəkkəb və çoxşaxəli bir kateqoriyadır. Elmi ədəbiyyatda müxtəlifliklərini vurğulayan onlarla risk növü (sənaye, valyuta, investisiya, ekoloji, siyasi) sadalanır. Maliyyə meneceri, xüsusilə maliyyə aktivləri ilə əlaqəli risk və ümumiyyətlə şirkətin fəaliyyəti və investisiya layihələrinin idarə olunması ilə maraqlanır. Beləliklə, risk proqnozlaşdırılan nəticənin qiymətləndirilməsinin subyektivliyində qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmamaq ehtimalı ilə ifadə edilə bilən müəyyən bir maliyyə itkisi səviyyəsi olaraq təyin edilə bilər.

Müəssisə və təşkilatların maliyyə çətinliklərinin və iflaslarının əsas səbəblərindən biri, müəssisənin uğurlu mövcudluğu kateqoriyası kimi maliyyə riskinin idarə olunmasının keyfiyyətinin aşağı olmasıdır. Müəssisə riskdən qaça bilər, ancaq bu, potensial gəlirdən imtina etmək deməkdir. Bu səbəbdən, risk dərəcəsi və miqdarına maliyyə mexanizmi təsir edə bilər. Birlikdə, strategiya və texnika bir növ risk idarəetmə mexanizmi təşkil edir.

Müəssisələr tərəfindən bu problemə yetərincə ixtisaslı yanaşma düşünülmüş idarəetmə strategiyasının olmaması, riskin azaldılması üçün prosedur məsələlərin zəif inkişafı, təşkilatın fəaliyyəti ilə əlaqəli risk dərəcəsini təhlil edib qiymətləndirə bilməməsi ilə özünü göstərir. Bu, qaçılmaz olaraq öz və borc vəsaitlərinin əhəmiyyətli bir hissəsinin, bir qayda olaraq, gəlir qazanma ehtimalı az olan yüksək riskli investisiyalara yerləşdirilməsinə gətirib çıxarır. Əsassız yüksək və zəif nəzarət olunan maliyyə riski tədricən təşkilatın gələcək fəaliyyəti üçün kritik hala gəlir.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Risk iqtisadi həyatın ayrılmaz hissəsidir və iqtisadi fəaliyyət prosesində buna məhəl qoymamaq müəssisələrin, təşkilatların və firmaların rəqabət qabiliyyətini, dəyişkən, bir qədər aqressiv xarici mühitdə davamlı riskli vəziyyətlər yaradan potensialını əhəmiyyətli dərəcədə azaldır. Buna görə mövcud risk nəzəriyyəsi konsepsiyalarının öyrənilməsi və təhlili,

onların təşkilat nəzəriyyəsi ilə əlaqələri, müxtəlif səviyyələrdə risklərin idarə edilməsi metodlarının öyrənilməsi xüsusilə vacibdir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri: əsas məqsədi maliyyə risklərinin idarə edilməsi probleminin məzmununu açıqlamaq və beynəlxalq maliyyə qeyri-sabitlik şəraitində risklərini minimuma endirmək üçün nəzərdə tutulan mexanizmləri inkişaf etdirməkdir. Tədqiqatın məqsəd və vəzifələrinə aşağıdakılar aiddir:

- riskin mahiyyəti və iqtisadi məzmununun öyrənilməsi;
- əsas risk anlayışlarının öyrənilməsi;
- risk yaranan amillər barədə iqtisadi biliklərin sistemləşdirilməsi;
- risk menecmentinin prinsip və metodlarının öyrənilməsi;
- beynəlxalq maliyyə qeyri-sabitliyi şəraitində bir iqtisadi qurumun maliyyə risklərinin idarə edilməsinin xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi;
- sosial-iqtisadi qeyri-sabitliyin maliyyə risklərinə təsirinin öyrənilməsi;
- beynəlxalq maliyyə qeyri-sabitliyi şəraitində maliyyə risklərini minimuma endirmə mexanizminin hazırlanması.

Tədqiqatın obyektı və predmeti: Tədqiqatın obyektı və predmeti maliyyə risklərinin minimuma endirilməsi zamanı yaranan iqtisadi münasibətdir. Tədqiqatın obyektı maliyyə riskləri sistemidir.

Tədqiqatın metodları: Tədqiqatın metodoloji əsası dialektik metod və müasir iqtisadi nəzəriyyənin müddəaları, maliyyə təhlili nəzəriyyəsinin konseptual əsasları, iqtisadi qanunlar, iqtisadi proseslərin təhlili, proqnozlaşdırılması və modelləşdirilməsidir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Mövcud pandemiya şəraiti ilə əlaqədar olaraq, ölkədə, kitabxanalar fəaliyyət göstərmədiyindən, tədqiqatın daha dərinəndən araşdırılmasında məhdudiyyətlər ortaya çıxır.

Tədqiqatın informasiya bazası: Tədqiqatın informasiya bazası nəşr olunmuş əsərlərin tədqiqi əsasında formalaşır ki, iqtisadi qurumun maliyyə risklərini bu və ya digər dərəcədə idarə etmək problemi nisbətən az sayda iqtisadi işdə əksini tapmışdır. Bunlar risk nəzəriyyəsi sahəsindəki fundamental əsərlərə əsaslanır,

müəyyən cəhətlər iqtisadi bir qurumun iqtisadiyyatı, maliyyə menecmenti və bir sıra iqtisadi və riyazi fənlərin iqtisadi araşdırmalarında əks olunur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Tədqiqatın elmi yeniliyi, təhlil əsasında, maliyyə risklərinin minimuma endirilməsi problemlərinin hərtərəfli araşdırılması ilə bağlıdır. Maliyyə risklərini minimuma endirmə mexanizminin bəzi aspektlərinin hərtərəfli təhlili, elmi yenilik elementlərindən ibarət müdafiə üçün aşağıdakı müddəaları formalaşdırmağa imkan verdi:

- risklər nəzəriyyəsinin konseptual aparatı, riskin tərifı, mövcud risklərin təsnifatının mükəmməlləşdirilməsi, neytral (yalnız müəyyən bir risk növünə təsir edən) və inteqral (bir anda bir neçə növ riskə təsir edən) risk yaradan amillər konsepsiyası təklif olunur;

- təsərrüfat subyektlərinin maliyyə risklərinin qarşılıqlı əlaqəsi təhlil edilmiş və aşkar edilmişdir ki, bunun əsasında istehsal iqtisadi subyektinin risklər sistemindəki yeri müəyyən edilmişdir;

- maliyyə risklərinin idarə edilməsi metodologiyası təkmilləşdirilmiş, risklərin idarə edilməsi prinsipləri aydınlaşdırılmış, xüsusi risk analiz metodlarından istifadənin məqsədəuyğunluğu əsaslandırılmışdır;

- iqtisadi fəaliyyətin bazar şəraitində maliyyə risklərini minimuma endirmə yollarının formalaşdırılması və işləmə formaları və metodları öyrənilmişdir.

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti aşağıdakılar nəzərdə tutulur:

- maliyyə təkmilləşdirilməsi üçün proqramlar, iqtisadi qurumun inkişafı üçün strateji konsepsiyalar, risklərin idarə edilməsi mexanizmləri və iqtisadi qurum üçün zərurlərin minimuma endirilməsi;

- yerli, regional və dövlət orqanları tərəfindən iqtisadi sabitləşmə və ölkə iqtisadiyyatının inkişafı proqramlarının hazırlanmasında, ölkənin sosial-iqtisadi iqliminin iqtisadiyyatın istehsal sektoruna təsirinin proqnozlaşdırılması;

- Tədqiqat "Maliyyə riskləri", "İdarəetmə", "İqtisadi qurumun maliyyəsi", "Maliyyə menecmenti", "Mikroiqtisadiyyat" və s. kimi maliyyə fənlərinin tədrisində istifadə oluna bilər.

I FƏSİL. QEYRİ-SABİTLİK ŞƏRAİTİNDƏ MALİYYƏ RİSKLƏRİNİN MÜƏYYƏNLƏŞDİRİLMƏSİNİN NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1 Beynəlxalq maliyyə bazarının quruluşu və ona xas olan əlamətlər

1980-ci illərin əvvəllərindən bəri dünya ÜDM-in artım templərini aşmağa başlayan dünya maliyyə bazarında artım templərində ciddi bir sürətlənmə baş verdi. Bu, ilk növbədə inkişaf etmiş ölkələrdə maliyyə xidmətləri sahəsinin genişlənməsi ilə müəyyən edilmişdir. 2007-ci ildə qlobal maliyyə aktivlərinin ümumi dəyəri 202 trilyon dollara çatdı, lakin maliyyə böhranı dünya maliyyə bazarının dəyərinin azalmasına səbəb oldu. 2009-cu ildən bəri artım yenidən davam etdi və 2012-ci ildə bu göstərici böhrandan əvvəlki zirvəyə nisbətən 19 trilyon dollardan çox artaraq 225 trilyon dollar səviyyəsinə çatdı, böyümənin üçdə ikisindən çoxu dövlətdəki artımı və borc idi. Bu proses əsasən inkişaf etmiş ölkələrin borc öhdəliklərinə görə, maliyyə böhranının nəticələrini aradan qaldırmaq üçün yerləşdirilmişdir. Bank sektorunun borcu əhəmiyyətli dərəcədə - 63% və ya 12 milyard dollar artdı, eyni zamanda qiymətli kağızlar bazarlarının kapitallaşması -% 28 və ya 14 milyard dollar azalmağa davam etdi. Qeyri-maliyyə qurumları tərəfindən buraxılmış istiqrazlar üzrə öhdəliklər və bu dövrdə maliyyə sektorunun daha sabit maliyyələşdirmə mənbələrinə yönəldilməsi, səhmdarlaşdırma səviyyəsinin azalması səbəbindən qiymətli kağızlar praktik olaraq artmamışdır. (Məmmədov. Z.F: 2013. s. 39.)

Beynəlxalq şəraitində milli maliyyə bazarlarının inkişafı dünya maliyyə bazarının miqyasına və quruluşuna, onun sahə bölgüsünün formalaşmasına təsir göstərən əsas amillərdən biri oldu. Öz növbəsində, beynəlxalq maliyyə axınlarının intensivləşməsi iştirakçı ölkələrin iqtisadiyyatlarına, bank xidmətləri bazarlarının və fond bazarının institusional quruluşunun daha da formalaşmasına təsir göstərməyə başladı. Bu dövrdə dünya fond bazarının dövlət və korporativ sektor tərəfindən maliyyə resurslarının səfərbər edilməsi və təkrar bazarda vəsaitlərin yenidən bölüşdürülməsi mənbəyi rolunun artması tendensiyası açıq şəkildə müşahidə olunur. Bu xüsusilə fond bazarları, dövlət borc qiymətli kağızları və maliyyə qurumları ilə əlaqəli olaraq nəzərə çarpır.

Son illərdə səhmdar kağızlarının ümumi dəyərindəki artım, əsasən ABŞ-ın səhm bazarının davamlı kapitallaşması Çin fond bazarında nəzərəcarpacaq dərəcədə inkişafı ilə əlaqələndirildi. Ümumilikdə, 2008-ci il böhranından sonra bir çox ölkənin qiymətli kağızlar bazarlarındakı vəziyyət, valyuta məzənnələrinin canlanması ilə müşayiət olundu və eyni zamanda, şirkət mənfəətinin artması səbəbindən balans dəyərindəki artım qeyd edildi. Bu dövrdə ABŞ və Avropa bazarlarında xarici IPO payı əhəmiyyətli dərəcədə artdı. Beləliklə, 2010-cu ildə ABŞ-dakı 126 yerləşdirmədən 45-i və ya 35,7% -i 1980-2012-ci illər üçün orta dəyəri ilə xarici ölkələrin şirkətlərinin payına 10% düşdü.

Bununla birlikdə, beynəlxalq fond bazarının genişlənməsinin ümumi göstəriciləri, kapital və qiymətli kağızlar buraxılışının ölkələrin böyük qrupları arasında paylanmasında əhəmiyyətli fərqləri gizlədir. Son 20 ildə inkişafın əsas hissəsi inkişaf etməkdə olan ölkələrin payına düşür, inkişaf etmiş ölkələr isə mənfə emissiya göstəriciləri ilə xarakterizə olunur, səhmlərin geri alınma dəyəri yeni buraxılışların dəyərini üstələyirdi, bu da böyük ölçüdə sözdə səbəb oldu. “Səhmdarlıq”, şirkətlərin maliyyə strukturunda dəyişikliklər edilməsi, digər şirkətlərin birləşməsi və ya ələ keçirilməsi prosedurunun asanlaşdırmaq ehtiyacı duydu. Yalnız son iki və ya üç ildə, inkişaf etmiş ölkələrin əksəriyyəti banklar olan şirkətlər, modernləşmə üçün maliyyə vəsaitlərini doldurmaq və maliyyə böhranının nəticələrini aradan qaldırmaq üçün yeni səhmlər buraxaraq səhmlərinin geri alınmasını azaltdılar və kapitallarını artırdılar.

Eyni zamanda, inkişaf etməkdə olan ölkələr qrupu daxilində kapital axınları əhəmiyyətli dərəcədə artır. 2012-ci ildə inkişaf etmiş ölkələrdən onlara qoyulan investisiyalar 1,5 trilyon dollara yüksəldi ki, bu da 2000-ci ildəki 5% ilə müqayisədə fondların ümumi hərəkətinin 32% -ni təşkil etdi. Öz növbəsində inkişaf etməkdə olan ölkələrdən kapital ixracı 8 trilyon dollar oldu. Son illərdə özəl və dövlət müəssisələrinin xarici sərmayə qoyuluşları, suveren sərvət fondları və ticarət və inkişaf banklarının sərhədyanı kreditləri əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Bunun əsas hissəsi inkişaf etmiş ölkələrdə olmasına baxmayaraq, inkişaf etməkdə olan

bazar aktivlərinin inkişaf etməkdə olan ölkələrdə (Cənub-Cənub) 2012-ci ildə təxminən 1,9 trilyon dollar təşkil edən yerləşdirilməsində artan bir tendensiya var.

İnkişaf etməkdə olan fond bazarının yüksək dinamikası, davamlı özəlləşdirmə prosesi, rəqabətçi mövqelərini gücləndirmək istəyən şirkətlərin sayı artmaqda idi. İnkişaf etməkdə olan bazarlardan şirkətlər tərəfindən yeni səhmlərin buraxılışındakı artım, bu ölkələrdə milli və xarici kapital cəlb etmək üçün getdikcə daha vacib platformaya çevrilən birjaların yaradılması və genişləndirilməsi ilə müşayiət olundu. (Bəşirov. R: 2016. s. 21-23.)

Son illərdə global İİT həcmindən çoxu (İlkin İctimai Təklif - ilk kütləvi satış) inkişaf etməkdə olan ölkələrin birjalarında həyata keçirildi, genişlənməyə ən diqqətəlayiq töhfə Hong Kong da daxil olmaqla Çindəki birjalar tərəfindən edildi. Bu saytlar, yalnız inkişaf etməkdə olan bazarlardakı şirkətlərin səhmlərinin deyil, həm də Amerika və Batı Avropa firmalarının xarici məsələlərinin yeni siyahıları üçün London və New York ilə rəqabət etməyə başladı. Hal-hazırda bir çox ölkədən olan şirkətlər, əhəmiyyətli kapital ehtiyatlarına və çox sayda maraqlı investora sahib bölgədən faydalanmaq üçün Asiyada siyahıya alma imkanlarını nəzərdən keçirirlər.

Ölkənin maliyyə bazarının orta və uzunmüddətli inkişafı bir sıra əsas amillərlə müəyyən edilir, bunların arasında əsas amillərdən biri də maliyyə dərinliyidir. Makroiqtisadi səviyyədə ölkənin maliyyə bazarının dərinliyi ümumiyyətlə ÜDM ilə əlaqəli maliyyə tələbləri və öhdəliklərinin məcmusu olaraq təyin edilir və şirkətlərin, ev təsərrüfatlarının və dövlət qurumlarının öz fəaliyyətlərini maliyyə bazarları və maliyyə vasitəçiləri vasitəsi ilə nə dərəcədə maliyyələşdirə biləcəyini göstərir. Bu göstərici ölkənin dövriyyəsinin pul və maliyyə alətləri göstəricisinə yaxındır və eyni zamanda iqtisadi artım ehtiyaclarını ödəmək üçün pul resurslarını toplamaq və bölüşdürmək imkanlarını qiymətləndirən maliyyə memarlığının inkişafını nəzərdə tutur. Amerikalı alimlər N. Loyaz və R. Rancierin fikrincə, maliyyə bazarlarının uzun müddətə dərinləşməsi maliyyə sistemini daha sabit vəziyyətə gətirir, çünki aktiv qiymətlərində və məzənnədə kəskin dəyişikliklər olmadan kapital axınlarına xidmət etmək qabiliyyəti artır. (Orucov. İ: 2012. s. 36.)

Maliyyə bazarının dərinlik göstəricisi, iqtisadi inkişaf ehtiyaclarını ödəmək üçün əsasən bir ölkənin və ya bir qrup ölkənin, ilk növbədə inkişaf etməkdə olan ölkələrin maliyyə mənbələrinin səviyyəsini araşdıran tədqiqatlarda istifadə edilən BYİB ekspertləri tərəfindən tətbiq edilmişdir. Lakin sonradan daha geniş bir xarakter alaraq həm ümumilikdə maliyyə vasitəçiliyi səviyyəsini, həm də ayrı-ayrı segmentlərini daha geniş qiymətləndirməyə imkan verdi. Maliyyə bazarlarının dərinliyi daha çox dərəcədə geniş pul bazasının pul göstəricilərinə və kommersiya banklarının və qeyri-maliyyə qurumlarının likvid öhdəliklərinə əsaslanmağa başladı.

Ayrı-ayrı ölkələrin maliyyə bazarlarının və ya beynəlxalq maliyyə bazarının bir hissəsi kimi qruplarının maliyyə dərinlik nisbətini təyin edərkən tez-tez iki qrup əsas göstəricidən istifadə olunur:

1. bank sisteminin inkişaf səviyyəsi (kommersiya bankları tərəfindən verilmiş kreditlər və ya əmanətlər ÜDM-ə);

2. qiymətli kağızlar bazarının inkişaf müddətləri (dövlət, bələdiyyə və korporativ istiqrazlar və səhm bazarlarının kapitallaşması), sığorta bazarının ÜDM-ə nisbəti.

Maliyyə dərinliyi göstəricisinin çox yönlü olduğunu nəzərə alaraq, onun böyük üstünlüyü həm bazar segmentləri baxımından, həm də ayrı-ayrı ölkələrin və ya ümumiyyətlə ölkələrin qruplarının maliyyə vəziyyətlərinin təhlili və əsas maliyyə məhsulları qrupları baxımından kifayət qədər düzgün beynəlxalq müqayisələr aparmaq bacarığıdır.

Eyni zamanda, maliyyə bazarının iqtisadiyyatda rolunun və yerinin daha obyektiv qiymətləndirilməsi üçün maliyyə dərinliyi əmsalı vasitəsi ilə maliyyə bazarının və onun ayrı-ayrı segmentlərinin iqtisadiyyatda rolunu əks etdirən bu göstəricilər qrupunun şirkətlərin və şəxslərin əlçatanlıq dərəcəsinin qiymətləndirilməsi ilə əlavə edilməli olduğunu nəzərə almaq lazımdır. maliyyə xidmətləri, maliyyəti, yenilik komponenti, maliyyə bazarındakı institusional, təşkilati və tənzimləyici dəyişikliklər nəzərə alınmaqla bu əməliyyatlar icra olunur. Beləliklə, maliyyə bazarının dərinləşməsi prosesi əsasən maliyyə vasitəçiliyi

institutlarının ödəmə dərəcəsi ilə müəyyən edilir. Maliyyə sistemləri, əmanətlərin köçürülməsini və investisiya məqsədləri üçün ümumi yığım fondundan səmərəli istifadəni təmin edəcək qurumlar, alətlər və mexanizmlər yaradılması yolu ilə inkişaf edir.

Son 20 il ərzində maliyyə bazarlarının dəyər həcmələrinin artım templərinin dünya iqtisadiyyatının artım templərini üstələməsi və buna görə dünya ÜDM-i ilə əlaqəli paylarının artması tendensiyası müşahidə olunur. 1980-ci illərin əvvəllərinə qədər dövlət borc öhdəliklərinin artdığı böhranlar və düşməncilik hallarının ağırlaşdığı dövrlər xaricində maliyyə aktivlərinin böyümə sürəti iqtisadi böyümə sürəti ilə təxminən eyni idi. Sonradan, ÜDM ilə müqayisədə maliyyə aktivlərinin artımında nəzərəcarpacaq dərəcədə sürətlənmə müşahidə olunur. Məsələn, ABŞ-da, ÜDM ilə əlaqəli maliyyə aktivlərinin ümumi dəyəri 2008 maliyyə böhranından əvvəl iki dəfədən çox artmışdır. Qazancın əsas hissəsi xüsusi borclardan əldə olundu, çünki korporasiyalar və maliyyə qurumları maliyyələşdirmədə kapital bazarlarına getdikcə daha çox ümid bəsləyirlər

Beynəlxalq maliyyə şəraitində inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün əlverişli maliyyə mühitinin təmin edilməsinə görə zəruri şərt beynəlxalq maliyyə bazarının səmərəli fəaliyyətidir, yəni. bir tərəfdən bir çox milli və dəniz bazarlarına maliyyə mənbələri cəlb etmək imkanının təmin olduğu mexanizm, digər tərəfdən aktivlərin gəlirliliyindəki dəyişikliklərə və müxtəlif tətbiqetmə digər amillərinə uyğun olaraq sərmayə qoyuluşu üçün əlverişli qiymət, tənzimləyici və digər amillər yaradılmışdır.

Hal-hazırda beynəlxalq maliyyə bazarının aşağıdakı əsas xüsusiyyətləri inkişaf etmişdir:

- beynəlxalq valyuta, kredit, hesablaşma və maliyyə, zəmanət, sığorta əməliyyatları, qiymətli kağızlarla əməliyyatların həyata keçirildiyi bazarın universal təbiəti;
- milli və beynəlxalq kapital bazarlarının ümumi tutumu nəzərə alınmaqla dövriyyədə olan böyük maliyyə mənbələri;

- məkan və müvəqqəti sərhədlərin pozulması, çünki dünya maliyyə bazarının əməliyyatları dünyanın hər yerindəki bütün qitələrdə gecə-gündüz aparılır;
- informasiya şəbəkəsi texnologiyalarının və rabitə vasitələrinin yayılması;
- beynəlxalq bazarların fəaliyyətinin standartlaşdırılması və hesabat mexanizmləri.

1980-ci illərin əvvəllərindən, beynəlxalq maliyyə bazarının artım tempiyində dünya ÜDM-in artım tempiyərini aşmağa başlayan əhəmiyyətli dərəcədə sürətlənmə var. Bu, ilk növbədə inkişaf etmiş ölkələrdə maliyyə xidmətləri sahəsinin genişlənməsi ilə müəyyənləşdirildi. 2007-ci ildə beynəlxalq maliyyə aktivlərinin ümumi dəyəri 202 trilyon dollara çatdı, lakin maliyyə böhranı dünya maliyyə bazarının dəyərinin azalmasına səbəb oldu. 2009-cu ildən bu yana artım davam etdi və 2010-cu ildə bu rəqəm il ərzində 11 trilyon dollardan çox artaraq 212 trilyon dollar səviyyəsinə çatdı. Bu artım 6 trilyon dollar həcmində olmuşdu. (Kazımlı. X., İ.Quliyev: 2011. s. 75-78.)

İnformasiya texnologiyalarından istifadəyə əsaslanan müxtəlif növ transmilli maliyyə xidmətləri göstərmək üçün genişlənmə müəssisə və idarələr şəbəkəsinə əsaslanan beynəlxalq maliyyə sisteminin keyfiyyətə yeni səviyyəsi yaranır. Maliyyə bazarının beynəlxalq infrastrukturunun formalaşması dünya maliyyə sahəsində inkişafın əsas istiqamətləri arasında daha sıx qarşılıqlı əlaqə üçün zəruri şərait yaratmışdır.

Maliyyənin dünyəvi xarakter alması beynəlxalq maliyyə bazarının inkişaf tendensiyaları ilə müəyyən edilir. Son illərin qlobal böhran sarsıntıları bir daha beynəlxalq maliyyə bazarının işləməsi ilə qlobal bazarın əsas segmentləri arasında sıx əlaqəni və maliyyə əməliyyatlarının yaxınlaşma prosesinin davam etdiyini açıq şəkildə göstərdi.

Əsas maliyyə funksiyalarından biri kimi beynəlxalq maliyyə bazarının quruluşu, dünya kapital bazarında yaranan tələb və təklif ilə gəlir dərəcəsinin dinamikasına uyğun olaraq maliyyə mənbələrinin toplanmasını və yenidən bölüşdürülməsini təmin edir. Beynəlxalq maliyyə bazarının strukturu, kapitalın və pul ehtiyatlarının milli sərhədlər daxilində hərəkətini təmin edən inkişaf etmiş bir bazara sahib olan

ölkələrin milli maliyyə bazarlarının quruluşuna çox uyğundur. Standart beynəlxalq metodologiyaya uyğun olaraq aşağıdakı əsas hissələri nümunə göstərə bilərik:

- beynəlxalq valyuta bazarı;
- beynəlxalq kapital bazarı (kredit kapitalı bazarı və fond bazarı daxildir);
- beynəlxalq pul bazarı (Avropa valyutaları və banklararası hesablaşmalar bazarı);
- beynəlxalq istehsal bazarı;
- beynəlxalq qiymətli metallar bazarı.

Şəkil 1: Qlobal maliyyə bazarının strukturu

Mənbə: Чалдасва. Л.А. “Финансы”: 2014.

Beynəlxalq maliyyə bazarı, müxtəlif ölkələrin sakinləri arasında, habelə digər ölkələrdən çıxan maliyyə alətləri və ya valyutalarla əməliyyatların bağlandığı milli maliyyə bazarlarının bir hissəsidir. Əməliyyat yanaşmasına əsaslanaraq, müxtəlif ölkələr arasındakı hərəkətlərdə bütün kapital və pul qaynaqları toplusu kimi çıxış edir. Milli maliyyə bazarlarında mülki hüquq baxımından maliyyə əməliyyatlarının subyektləri müəyyən bir ölkənin, qlobal maliyyə bazarında isə müxtəlif ölkələrin hüquqi və fiziki şəxsləridir. Bu hal çox vacibdir, çünki müxtəlif ölkələrin sakinləri arasında bağlanan əməliyyatlar böyük ölçüdə yalnız pul resurslarının bir valyutadan digər valyutaya çevrilməsi ilə həyata keçirilə bilər.

İştirakçıların tərkibi də birbaşa bazar segmentindən asılıdır. Beləliklə, beynəlxalq maliyyə bazarına bunlar daxildir:

- mübadilə, depozitar və klirinq sistemlərinin iştirakçıları;

- broker və dilerlər;
- investisiya bankları;
- kollektiv investisiya institutları (investisiya fondları, pensiya fondları və s.).

Beynəlxalq maliyyə bazarının inkişafında mühüm bir mərhələ 1960-cı illərin əvvəllərindən bəri meydana gəlmişdir. Əvvəlcə ABŞ hökumətinin xarici investorların və Amerika şirkətlərinin xaricdəki filiallarının ABŞ valyutası ilə maliyyələşdirilməsinə qoyulan məhdudiyyətlər səbəb Avropa bazarı oldu. Mövcud məhdudiyyətlər və ayrı-ayrı ölkələrin kapital bazarları arasındakı əhəmiyyətli fərqlər və xarici valyuta mənbələrinə artan tələbat şəraitində, milli dövlət tənzimləmə tədbirlərinə birbaşa tabe olmayan yeni, vahid bir bazar yaratmaq lazım idi. Avropa bazarının inkişafı əvvəlcə Euro və Dollar bazarı şəklində oldu (yəni ABŞ xaricindəki banklarda yatırılan və borc vermək üçün istifadə olunan dollarlar) və daha sonra Avropa bazarının əməliyyatları digər valyutalara da yayıldı. Avropa bazarı, fəaliyyətləri milli hökumət orqanları tərəfindən tənzimlənməyən milli bazarlar arasında vasitəçi kimi fəaliyyət göstərməyə başladı.

Bu baxımdan 1990-cı illərdə beynəlxalq sferada qiymətli kağızlar bazarının inkişafı və növbəti onillik əsasən ən dinamik və ən böyük seqmentlərindən birinin - avro kağız bazarının meylləri ilə müəyyənləşdirildi. Bu dövrdə transmilli şirkətlərin və bankların valyuta və kredit potensialı xeyli artdı ki, bu da kapital bazarlarının daha da liberallaşması, Aİ-nin maliyyə inteqrasiya proseslərinin intensivləşməsi kontekstində yüksək keyfiyyətli qiymətli kağızlarla maliyyələşdirmə mənbələri ilə əməliyyatların genişlənməsini təmin etdi. Latın Amerikasını və bir sıra digər ölkələrdəki borc böhranından çıxmaq üçün görülən tədbirlər bu bazarın inkişafına nəzərəcarpacaq dərəcədə təsir göstərdi və bu geniş miqyaslı sindikatlaşdırılmış borclanma və borc sekuritizasiyasından uzaqlaşma ilə müşayiət olundu. (Mahmudov İ.M:2010. s. 75.)

Hal-hazırda bu bazar üç əsas komponentə bölünə bilər: Avroistiqrazlar, qısamüddətli borc öhdəlikləri və əsas istiqaməti daxili istiqrazlardan sonra ikinci yeri tutan Avrobondlar bazarı tutduğu Avrolar. Bazarın ikinci səviyyəsi, Avropa

alətlərinin əsas aktiv kimi çıxış etdiyi törəmə seqmentidir, buna ilk növbədə törəmə seqmenti aiddir.

Avrobond bazarının yüksək dinamikası, ilk növbədə həm borc alətləri ilə müqayisədə yerləşdirmə şərtləri baxımından həm emitentlər, həm də investorlar üçün əhəmiyyətli üstünlüklər, ilk növbədə həcm və nominal valyuta baxımından, eləcə də emissiyaların birbaşa dövlət tənzimlənməsinin olmaması ilə müəyyənləşdirildi. Sahib avrobondlar buraxılırlarkən vergilər emitentdən tutulmur və bu istiqrazların alıcısından tutulan vergi yalnız onun rezident olduğu ölkədən asılıdır. Bu alətlər Avro kreditləri ilə müqayisədə əhəmiyyətli üstünlüklərə malik olduğundan, müasir dövrdə həcmi bazarın bu hissəsindəki kreditləşmə həcmi xeyli üstələmişdir.

Beynəlxalq maliyyə bazarının inkişafı ayrı-ayrı ölkələri getdikcə daha da inteqrasiya olunmuş vahid məkana bağlayan sərhədlərarası kapital axınlarının artmasına əsaslanır və bu da xarici aktivlərin sürətli artımında əks olunur. Son otuz il ərzində kapital axınının həcmi dəfələrlə artmışdır və əsas böyümə 1990-cı illərin ikinci yarısında başlamışdır və bu proses beynəlxalq maliyyə böhranının başlanmasına qədər davam etdi. Ən vacib tərkib hissələrinin qiymətləndirilməsi metodologiyasından asılı olaraq, bu proses 1980-ci illərin əvvəllərinə təsadüf edir. Müasir dövrə qədər 28-30 dəfə böyüdülər və dünya ÜDM-in təqribən 13-15% -ni təşkil etdilər.

Beynəlxalq kapital axınlarının coğrafi bölgüsü baxımından, inkişaf etmiş ölkələr həm əsas kapital ixracatçıları və həm də idxalçılarıdır, baxmayaraq ki, nəzərdən keçirilən dövrdə ayrı-ayrı ölkələrin rolu əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmişdir. Regional kapital bazarlarının inkişafı ilə əlaqəli portfel investisiyalarının rolu nəzərəcarpacaq dərəcədə artır. ABŞ və sonra Yaponiyadan sonra, sərhədlərarası əməliyyatların çoxu AB daxilindəki kapital axınlarına düşməyə başladı, çünki avrozona ölkələrinin qarşılıqlı investisiyaları ümumilikdə digər ölkələrin investisiyalarından xeyli çoxdur. Eyni zamanda, yeni sənayeləşmiş ölkələrin, inkişaf etməkdə olan bazarlara sahib ölkələrin transsərhəd axınlarında mövqelərin tədricən güclənməsi müşahidə olunur.

Beynəlxalq kapital axınlarının coğrafi bölgüsü baxımından, inkişaf etmiş ölkələr həm əsas kapital ixracatçıları və həm də idxalçılarıdır, baxmayaraq ki, nəzərdən keçirilən dövrdə ayrı-ayrı ölkələrin rolu əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmişdir. Regional kapital bazarlarının inkişafı ilə əlaqəli portfel investisiyalarının rolu nəzərəcarpacaq dərəcədə artır. ABŞ və sonra Yaponiyadan sonra, sərhədlərarası əməliyyatların çoxu AB daxilindəki kapital axınlarına düşməyə başladı, çünki avrozone ölkələrinin qarşılıqlı investisiyaları ümumilikdə digər ölkələrin investisiyalarından xeyli çoxdur. Eyni zamanda, yeni sənayeləşmiş ölkələrin, inkişaf etməkdə olan bazarlara sahib ölkələrin transsərhəd axınlarında mövqelərin tədricən güclənməsi müşahidə olunur.

Müasir dövrdə transmilli kapital axınları xarici qiymətli kağızlar bazarları vasitəsilə cəlb olunan investisiyaların yüksək nisbətində olması və maliyyələşmə mənbələri kimi genişlənməsi ilə xarakterizə olunur. Son on ildə bu formada investisiyalar sərhədlərarası kapital axınlarında həlledici yer tutmağa başladı, həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün onların payı təxminən eyni idi - daxil olan sərhədyanı mənbələrin ümumi həcmnin 71 və 69% -ni təşkil edirdi.

Beynəlxalq maliyyə axınlarının genişlənməsi və milli bazarların qarşılıqlı asılılığı ilə səciyyələnən maliyyə qloballaşması, eyni zamanda, bu və ya digər şəkildə bütün bölgələrə yayılan böhran hadisələrinin intensivləşməsinə şərait yaradır. İqtisadi şoklar birbaşa və portfel investisiyaları, qeyri-rezidentlərin kreditləri və depozitləri daxil olmaqla kapital axınlarına ciddi dərəcədə mənfi təsir göstərir. 1990-cı illərin əvvəllərindən. xarici investisiyalar dörd böhran dövrünü keçmişdir - 1990-1991, 1997-1998, 2000-2002 iqtisadi və maliyyə böhranlarından sonra. və 2008-2009 illəri əhatə edir. Son on ildəki global maliyyə və iqtisadi böhranın nəticələri ən çox özünü büruzə verdi - həcmələri 2007-ci ildəki 10.9 trilyon dollardan təxminən 85% azalaraq 2009-cu ildə 1.6 trilyon dollara düşdü və bu da xarici investisiyalara olan tələbin azalmasını əks etdirdi.

Bu böhran, inkişaf etməkdə olan bazarlara (Latın Amerikasını, Cənub-Şərqi Asiya və s.) Ən çox zərbə vuran əvvəlki böhranlardan fərqli olaraq, inkişaf etmiş iqtisadiyyatlardakı böyük itkilərə səbəb oldu, kapital axınlarında kəskin bir

azalmaya və onların geri çevrilməsinə, iflaslarına səbəb oldu. Maliyyə təşkilatları və makroiqtisadi göstəricilərin azalması, sərhədlərarası kapital axınları 2010-cu ildə dünyadakı iqtisadi vəziyyətdəki ümumi yaxşılaşma ilə əlaqədar olaraq bərpa olunmağa başladı, bununla birlikdə 1998-ci ildə 4.4 trilyon dollar həcmində stabil olaraq qaldı. (Zeynalov. V: 2012. s. 65.)

Gələcəkdə maliyyə səviyyələrini artırma perspektivləri regional maliyyə bazarlarının ümumi vəziyyəti, əsas investor qruplarının investisiya gözləntiləri və kapital axını əməliyyatları üçün yeni tənzimləmə qaydalarının tətbiqi ilə müəyyən ediləcəkdir. (Kazımlı. X., İ.Quliyev: s. 78.)

Beynəlxalq Maliyyə bugünkü qlobal iqtisadiyyatın ən vacib hissələrindən biridir. İnkişaf səviyyələri arasında sıx bir əlaqə var. Hal-hazırda cəmiyyətin sosial-iqtisadi və siyasi həyatında maliyyənin əhəmiyyəti qlobal ümumi daxili məhsulun yaradılmasında maliyyə sektorunun rolunu xarakterizə edən göstəricilərdən çox kənara çıxır. İqtisadi dövriyyə zamanı maliyyə kapitalı real kapitalla çevrilir. Pul və qiymətli kağızlar əsas fondlarda və maddi dövriyyə kapitalında dolaşır. Investisiya prosesi və inkişafının dinamikası və intensivliyi əsasən maliyyə sisteminin, onun bütün sektorlarının və seqmentlərinin - ev təsərrüfatlarının, korporativ və dövlət maliyyəsinin, həm milli, həm də beynəlxalq maliyyə və pul münasibətləri sisteminin, ilk növbədə yenidən bölüşdürülməsinin səmərəliliyindən asılıdır. Bütövlükdə dünya iqtisadiyyatı dünya kapital qoyuluşlarının (birbaşa investisiyaların) ümumi həcmi son illərdə qlobal ÜDM-in 25% -ni təşkil etmişdir. Onların əksəriyyəti maliyyə sisteminin müxtəlif səviyyələrindən keçir.

Bu gün beynəlxalq maliyyə və beynəlxalq maliyyə bazarındakı vəziyyət real iqtisadiyyatın inkişafına əvvəlki dövrlərə nisbətən daha güclü təsir göstərir. Öz növbəsində, maddi istehsaldakı mövqe böyük ölçüdə dünyanın maliyyə inkişafını müəyyənləşdirir. (Mehdiyev R: 2010. s. 39.)

Bu əsrin ilk on illiyinin yarısında beynəlxalq iqtisadiyyatda əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verdi. Ən vacib tendensiyalardan biri, iki əsas faktorun eyni vaxtda təsiri nəticəsində yaranan maliyyə rolunun əhəmiyyətli dərəcədə artmasıdır: müasir iqtisadiyyatın yenilikçi inkişafının sürətləndirilməsi və qloballaşması bu faktorlara

aiddir. Yeniliklər qlobal maliyyə sferasında baş verən proseslərin keyfiyyət parametrlərinə (maliyyə innovasiya sektorunun inkişafı, yeni maliyyə məhsulları və qurumlarının yaranması), qloballaşmaya - onların kəmiyyət xüsusiyyətlərinə təsir göstərir. Beynəlxalq maliyyə bazarının inkişafının bu hərəkətverici qüvvələri beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin miqyasını, dinamikasını və istiqamətlərini müəyyənləşdirir. Müasir dünyada bütün dövlət qruplarının iqtisadi, o cümlədən maliyyə - pul və fiskal siyasətlərinin mahiyyəti və prioritetləri üzərində artan təsirə malikdirlər, maliyyənin qlobal təbiəti ilə tənzimlənməsinin milli mahiyyəti arasındakı ziddiyyətlərin aradan qaldırılmasını tələb edirlər.

Müasir dünya iqtisadiyyatında maliyyənin artan əhəmiyyəti, sosial təkrar istehsal prosesinin - inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə iqtisadiyyatın sahə quruluşundakı mövcud nisbətlərin dərin bir şəkildə parçalanması ilə ayrılmaz şəkildə bağlıdır. Struktur dəyişikliklərindəki əsas şey, maddi və qeyri-maddi istehsal arasındakı nisbətdəki dəyişiklik, dünya iqtisadiyyatının “qeyri-maddi” sektoruna üstünlük meylinin artmasıdır. 1990-2014-cü illərdə qlobal iqtisadiyyatda dövriyyə (topdan və pərakəndə ticarət) və xidmətlər sahəsinin payı 62-dən 68% -ə qədər artmışdır.

Eyni zamanda, xidmət sektorunun özündə də beynəlxalq formada struktur dəyişiklikləri baş verir. Marketing, reklam, menecment, lizinq, habelə informasiya və kompüter, konsaltinq, audit və mühasibat xidmətləri kompleksinə rəhbərlik edir. Telekommunikasiya xidmətləri sürətlə inkişaf edir. Dövlət resurslarının sosial və humanitar yönümlü xidmətlərə axması davamlıdır. İnsan kapitalına investisiya sürətlə artır. Nəticədə, intellektual sahənin - təhsil, səhiyyə, elm sahələrinin, peşəkar səriştlərə investisiyaların, eləcə də intellektual sərvətlərin: patentlərin, müəllif hüquqları, nou-hau, müasir texnologiyaların əhəmiyyəti artır.

Müasir dünya iqtisadiyyatının sahə quruluşunun çevrilməsinin ən vacib nəticələrindən biri iqtisadi ədəbiyyatda maliyyələşmə adını almış bir proses olmuşdur. Onun mahiyyəti, iqtisadiyyatın digər sahələri ilə əlaqəli maliyyənin inkişaf dinamikasında, maliyyə və kredit sahəsinin sürətlənmiş, bəzən hipertrofiyalaşmış genişlənməsində və maliyyə bazarının sürətli inkişafında yadır.

Başqa sözlə, ən vacib iqtisadi nisbətlərin formalaşmasında virtual faktorların rolu artır. Eyni zamanda vurğulamaq vacibdir ki, maliyyə və ya pul axınları əsaslarından - real kapitaldan tamamilə qopa bilməz. Maddi təkrar istehsal prosesləri, maliyyə bazarının müxtəlif səviyyələri vasitəsilə ölkələr daxilində və arasında yenidən bölüşdürülən maliyyə axınlarının formalaşması üçün əsas olaraq qalır.

İqtisadiyyatın maliyyələşdirilməsi müxtəlif formalarda özünü göstərir.

Maliyyə xidmətlərinin artan rolu. XXI əsrin birinci on ili ərzində, maliyyə sektorunda yaradılan əlavə dəyərin (əmək haqqı və mənfəət) qlobal ÜDM-ə nisbəti ilə ölçülən dünya iqtisadiyyatının formalaşmasına verdiyi töhfələr 1,2-2 dəfə artmışdır.

Ümumi sektorda maliyyə sektorunun payının artırılması. Son onilliklər, inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatının ümumi mənfəətində maliyyə qurumlarının mənfəətinin sürətlə artması ilə xarakterizə olunur. Maliyyə sisteminin bütün əlaqələri ilə bölüşdürülən milli gəlirin payı bu gün 35-50% -dir. (Quliyev, T: 2001. s. 72.)

İqtisadiyyatın maliyyə dərinliyinin artırılması. İqtisadiyyatın maliyyə dərinliyi, iqtisadiyyatın maliyyə mənbələri ilə doyması, maliyyə münasibətləri və qurumları ilə nüfuz etməsi, eləcə də getdikcə daha mürəkkəb maliyyə alətləri kimi başa düşülür. İqtisadiyyatın maliyyə dərinliyi beynəlxalq maliyyə aktivlərinin dünya ÜDM-ə nisbəti ilə (faizlə) ölçülür.

Beynəlxalq maliyyə aktivləri buraxılmış korporativ, bələdiyyə və dövlət borc qiymətli kağızlarının (borc məbləği), fond birjasında satılan şirkətlərin səhmlərinin bazar dəyərini, bankların aktivlərini (depozitlərini) təmsil edir.

Son onilliklərin ümumi tendensiyası qlobal maliyyə aktivlərinin həcmindəki və dünya iqtisadiyyatının maliyyə dərinliyindəki artımdır. 2015-ci ildə qlobal maliyyə aktivlərinin dəyəri 324 trilyon dollar təşkil etdi və dünya ÜDM-ə nisbəti 392% -ə çatdı. (Abdullayev Ş.Ə: 200. s. 118)

Maliyyə xidmətlərinə çıxışın genişləndirilməsi. Dünya Bankına görə 2011-2014-cü illərdə təqribən 700 milyon insan ilk dəfə bir bankda və ya digər maliyyə bazarı təşkilatında hesab açdı. Bank hesabları olan dünya yetkin əhalisinin payı,

inkişaf etməkdə olan ölkələrdə bu göstəricinin artması ilə əlaqəli olaraq 51% -dən 62% -ə yüksəldi. Göstəricidəki artımda ən diqqətəlayiq rolu texnologiyaların, xüsusən mobil bank xidmətlərinin inkişafı oynadı.

Maliyyə beynəlxalq sferada inkişafının digər bir ön şərti transmilli şirkətlərin (TKM) yaranması və inkişafıdır. TNC-lərin fəaliyyətləri beynəlxalq maliyyə bazarı və hər şeydən əvvəl valyuta, kredit və səhm sektorları ilə sıx əlaqəlidir. 2015-ci ildə, dünyada xaricdə təxminən 810 min filialı olan 82 min transmilli şirkət (TNC) var idi. TNC-lər tərəfindən idarə olunan istehsal və ticarət zəncirləri daxilində dünya əlavə dəyərinin 80%-i yaradılır. 1990-cı ildə xarici şirkət şirkətlərinin müəssisələrində yaradılan əlavə dəyər dünya ÜDM-nin 7% -ni təşkil edirdi; 2015-ci ilədək bu dəyər 10% -ə çatdı. İnkişaf etmiş ölkələr üçün xaricdəki əlavə dəyərin ixracatda payı 31%, inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün 25%-dir.

2019-2020-ci illərdə beynəlxalq maliyyənin vəziyyəti

2019-cu ildə beynəlxalq ticarətin və investisiyaların azalması səbəbindən dünya inkişaf tempini itirdi. Ticarət siyasətlərində artan qeyri-müəyyənlik və artan geopolitik gərginlik şəraitində dünya iqtisadiyyatı orta səviyyəli bərpa olunmasına davam edir. İnkişaf etmiş, inkişaf etməkdə olan və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə məhsuldarlıq artımında yavaşlama müşahidə olunur. İqtisadi fəaliyyət beynəlxalq maliyyə sektorunda ən aşağı səviyyəyə endi.

BVF, yanvar ayında "Müvəqqəti Stabilizasiya, Yavaş Qurtarma" başlığı ilə yayımlanan Dünya İqtisadi Görünüş Hesabatında beynəlxalq inkişaf proqnozlarını aşağıya endirdi. Hesabatda 2019 və 2020-ci illərdəki böyümə təxminləri 0,1 bənd azaldılaraq sırasıyla yüzdə 2,9 və 3,3 səviyyəsinə qədər yeniləndi. 2021-ci ildə 0,2 bənd aşağıya doğru reviziya ilə orta böyümənin yüzdə 3,4-ə çatması gözlənilir. Bir sıra inkişaf etməkdə olan ölkələrdə, xüsusən də Hindistanda müşahidə olunan iqtisadi fəaliyyətlərdəki mənfi inkişafın önümüzdəki iki il ərzində böyümə gözləntilərinin azalmasına səbəb olduğu ifadə edildi. Hesabatda istehsalın orta dərəcədə artmasının, ahəngdar pul siyasətinin, ABŞ və Çin ticarət əlaqələrindəki müsbət xəbərlərin və İngiltərənin Avropa Birliyindən (AB) bir razılaşma olmadan çıxma ehtimalının azalmasının bazar gözləntilərini canlandıracağı, ancaq bu

inkişafın global makroiqtisadi məlumatları hələ də gözə çarpan şəkildə təsir etmədiyi ifadə edildi. qeyd edilmişdir.

BVF inkişaf etmiş ölkələr qruplarında inkişaf səviyyəsinin zəif olacağını təxmin edir. 2019-cu ildə yüzdə 1,7 böyüyən inkişaf etmiş ölkələrin 2020 və 2021-ci illərdə yüzdə 1,6 böyüməsi gözlənilir. Almaniya kimi ixracata əsaslanan iqtisadiyyatı olan ölkələrin xarici tələbin yaxşılaşmasından faydalanması gözlənilsə də, ABŞ-da maliyyə təşviqlərinin azalması ilə böyümənin yavaşlayacağı proqnozlaşdırılır.

2019-cu ildə 3.7% böyüyən və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə böyümənin 2020-ci ildə 4,4%, 2021-ci ildə 4,6%-ə yüksələcəyi təxmin edilir. Hər iki il üçün artım nisbətlərinin Oktyabr Hesabatından 0,2 bənd aşağı olacağı gözlənilir. Hindistandakı tələbin azalması və Çin artımındakı azalma tendensiyası səbəbindən yavaşlama regional iqtisadiyyatların orta böyümə sürətini aşağı salan əsas amillərdir.

1.2. Beynəlxalq maliyyə sisteminin qeyri-sabitliyi şəraitində Azərbaycanda maliyyə sektoru

Maliyyə sabitliyi, maliyyə sistemlərinin müəssisələr, infrastruktur və bazar kimi fərqli cəhətlərini əhatə edən geniş anlayışdır. Bu, real iqtisadi artım baxımından vacib bir fenomendir. Maliyyə sistemi yalnız iqtisadiyyatın məhsuldarlığını təşviq edə bildikdə, endogen olaraq və ya mənfi, gözlənilməz hadisələr nəticəsində yaranan maliyyə balansının qarşısını ala bildikdə sabitdir. (Аббасов А. Г: 2004. s. 74)

XX əsrin sonu və XXI əsrin əvvəllərindəki maliyyə və iqtisadi böhranların nəticələri mərkəzi banklarda, maliyyə təşkilatlarında, milli və beynəlxalq səviyyədə müstəqil ekspertlərdə maliyyə sabitliyi ilə bağlı araşdırmaların zəruriliyini artırdı. Bu tədqiqatların məqsədi maliyyə qeyri-sabitliyinin mənbələrini vaxtında müəyyənləşdirmək üçün uyğun yanaşma və qiymətləndirmə metodlarını inkişaf etdirmək və onlara düzgün uyğun cavab hazırlamaq idi. Maliyyə sabitliyinin təhlilinin əsas məqsədi mənfi tendensiyaları aşkar etməklə yanaşı, maliyyə sisteminin vəziyyətini və zəifliklərini qiymətləndirmək üçün iqtisadi, tənzimləyici və institusional müəyyənediciləri müəyyənləşdirən müxtəlif münasibətləri araşdırmaqdır.

Ölkənin dinamik inkişafı yeni maliyyə texnologiyalarının tətbiqi, maliyyə xidmətləri çeşidinin genişləndirilməsi və sahibkarlıq subyektlərinin maliyyə sisteminin xidmətlərinə daha geniş cəlb edilməsi daxil olmaqla maliyyə sektorunda sistemli islahatların sürətləndirilməsini tələb edir.

Ölkə iqtisadiyyatında aparılan genişmiqyaslı, əsaslı islahatlar nəticəsində maliyyə sistemində nəzərəcarpacaq nəticələr əldə edilmişdir. Maliyyə sistemi, artan iqtisadi güc və maliyyə imkanları əsasında şaxələndirilmiş iqtisadiyyatın inkişafında və qeyri-neft sektorunun kapitallaşdırılması üçün vəsait istiqamətində müstəsna rol oynayır. Bank sistemi Azərbaycanın maliyyə sisteminin vacib elementidir. Bu gün banklar aktivləri və kapitalı, regional əhatə dairəsi baxımından digər maliyyə vasitəçilərindən xeyli irəlidir.

2012-ci ilə qədər Azərbaycanda bank sektorunun vəziyyəti

Beynəlxalq bank sektorunda böhranın olmasına baxmayaraq, Azərbaycanın bank sektoru son illərdə əhəmiyyətli dərəcədə böyüməkdədir. 1 yanvar 2012-ci il tarixinə bank sektorunda bütövlükdə kapitalın adekvatlıq səviyyəsi (öz kapitalının aktivlərə nisbəti) 16,3% təşkil etmişdir (Basel metoduna görə minimum səviyyə 8% Azərbaycan Mərkəzi Bankı (AMB) tərəfindən 12% müəyyən edilmişdir). Bankın öz kapitalı ilə aktivlərinin etibarlı təhlükəsizliyini xarakterizə edir.

Cədvəl 1: Azərbaycanda bank sektorunun makroiqtisadi xüsusiyyətləri

Bank sektorunun iqtisadiyyatda rolunu xarakterizə edən göstərici	01.01.08	01.01.09	01.01.10	01.01.11	01.01.12
Bank aktivləri ÜDM-ə nisbətində%	21,3	25	27	34	39
Kredit portfelinin ÜDM-ə nisbəti,%	13,3	17,4	21,8	24,3	28
Müştəri depozitlərinin ÜDM-ə nisbəti	4,5	5	5	8	14

Mənbə: Azərbaycan Mərkəzi Bankının məlumatları 2012

Respublikada 42 dövlət, o cümlədən bir dövlət - Azərbaycan Beynəlxalq Bankı (ABB) fəaliyyət göstərirdi. 1 yanvar 2012-ci il tarixinə 23 xarici bankın kapitalında xarici investisiyalar iştirak etmişdir.

Fond 2000-ci ildə 13-dən 2012-ci ildə 23-ə yüksəldi. Üstəlik, bu il xarici kapital payını artıraraq qrupa daxil olan kredit təşkilatlarının sayında 20%-dən 50-ə qədər

artım müşahidə olunmuşdu. 7 bankda onların səviyyəsi 50-100%, 14-də 50% -dən az idi və 2 bank xarici bankların filiallarıdır. Azərbaycanda xarici bankların 5 nümayəndəliyi də fəaliyyət göstərir.

Bankların etibarlılığının və səmərəliliyinin artırılması üçün vacib şərt onların kapitallaşma səviyyəsinin artmasıdır. Möhkəm öz kapitalına sahib olmaq müştərilərin banka olan inamını yaradır və gücləndirir. Bankın kapitalı, cəlb olunan mənbələri, müştərilərin kreditlərə olan tələbatını nəzərə alaraq eyni zamanda vəsaitlərinin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün kifayət qədər böyük olmalıdır. Bank sektorunu kapitallaşdırma yollarından biri nizamnamə kapitalının ölçüsünə dair tələblərin müəyyənəşdirilməsidir. Mərkəzi Bank yeni yaradılan bankın minimum nizamnamə kapitalını milyon manata qaldırdı (bu, Rusiya kredit təşkilatları üçün tələbdən xeyli yüksəkdir - 5 milyon avro). Azərbaycan banklarının kapitalizasiyasını artırmaq üçün müasir bir üsul olan bankçılıq TPO (Innal Public Offering). Bankların TPO bazarına girişi bank sistemindəki kapital artımının 60% -ə qədərini təmin edir. Lakin problem bankların böyük əksəriyyətinin qiymətli kağızlar bazarını resurs cəlb etmə mexanizmi kimi qəbul etməməsidir. (Bəşirov. R:2016. s. 74)

Bununla birlikdə, praktikada hələ bir IPO reallaşmamışdır. Bunu 2007-ci ilin sonu və 2008-ci ilin əvvəlində planlaşdıran Azərbaycan bankları (ABB, Kapitalbank və Bank "Standard"), beynəlxalq maliyyə bazarında olan böhran səbəbiylə müxtəlif təşkilati və hüquqi problemlərlə qarşılaşan TPO-nu sonrakı bir tarixə təxirə saldı.

Bununla birlikdə, beynəlxalq maliyyə böhranın nəticələri və pərakəndə əməliyyatların azalması Azərbaycan banklarının 2010-cu ildə müştəri xidmətləri şəbəkəsini 3,9% genişləndirməsinə mane olmadı. 1 yanvar 2011-ci ilədək ölkədəki bankların ümumi müştəri xidməti şəbəkəsi bir il əvvəlki 735 nöqtəyə qarşı 764 satış nöqtəsi (filial və ya filial) təşkil etdi.

2012-ci ildən etibarən, daha öncə yaranmış beynəlxalq maliyyə böhranından sonra yeni bir əks-tsiklik fəlsəfəyə əsaslanan bank aktivlərinin qorunması siyasətinin formalaşdırılması məsələsi daha da aktuallaşdı. Ənənəvi olaraq, banklar

öz fəaliyyətlərində dövrü davranışa meyillidirlər ki, bu da böhran zamanı zəruri ehtiyat portfelinin olmamasına səbəb olur. Kontrsiklik yanaşmanın inkişafı iqtisadi böyümə dövrlərindəki ağıllı davranış və böhran dövründə dayanıqlıq tərəfindən idarə olunur. AMB bunu nəzərə alaraq əks-tsiklik və dinamik ehtiyat mexanizmlərindən istifadə etmək niyyətindədir.

Kapital, likvidlik və kredit risklərinin təhlükəsiz səviyyədə idarə edilməsini təmin etmək üçün AMB aşağıdakı tədbirləri həyata keçirməyi planlaşdırır. 2012-ci ildən başlayaraq kapitalizasiya üçün əlavə bir təkan vermək, kapital hesabına kapital yaratmaq məqsədi ilə Bazel III çərçivəsində tövsiyə olunan kapital keyfiyyəti parametrlərinə mühafizəkar bir yanaşma tətbiq etmək üçün "Isvsrs" standartları (aktivlərin böyüməsini kapitalın böyüməsi ilə əlaqələndirən bir vasitə) tətbiq ediləcəkdir. Həm də qısamüddətli likvidlik idarəetmə vasitələrinin tətbiqinə və maliyyə risklərinə davamlılığın daxili institusional potensialının gücləndirilməsinə başlayacaqdır.

Azərbaycan qiymətli kağızlar bazarı

Son 10 ildə Azərbaycanda qısa müddət ərzində xeyli sayda müxtəlif növ qiymətli kağızların meydana çıxdığı bir qiymətli kağızlar bazarı yaradıldı: özəlləşdirilən dövlət müəssisələrinin və yeni yaranmış səhmdar cəmiyyətlərinin səhmləri, dövlət və korporativ istiqrazlar, veksellər, fyuçers və opsiyon müqavilələri kimi qiymətli kağızlar mövcuddur.

Ölkənin səhm bazarında səhmlər və borc alətləri də tətbiq olunmasına baxmayaraq, qiymətli kağızlar bazarında investisiya fondu səhmləri yoxdur. Buna görə də ilk növbədə bunları təqdim etmək lazımdır, digər tərəfdən investisiya fondları bazarda investisiya imkanlarını institusionalizasiya edə bilirlər, yəni kiçik investisiyalar cəlb etməklə fondlar böyük institusional investitorlara çevriləcəkdir.

Bakı Fond Birjası ölkənin əsas fond birjasıdır. Texniki olaraq hər cür qiymətli kağızlarla ticarət etməyə imkan verən 30 iş yerindən ibarət ticarət zonası; sənədli və sənədli olmayan formada buraxılmış qiymətli kağızların saxlanması üçün hazırlanmış depozitariyə də malikdir. Azərbaycanın 16 ən böyük bankı, iki maliyyə şirkəti və İstanbul Fond Birjası Bakı Fond Birjasının təsisçiləri oldu.

İlin sonunda BFB-nin bütün alətlər üzrə cəmi dövriyyəsi 8.4 milyard manat (10.7 milyard dollar) təşkil etmişdir.

Banklararası pul bazarı, aktiv əməliyyatların həyata keçirilməsi, qalığın tənzimlənməsi, tənzimləyici orqanların və xüsusən də AMB-nin tələblərinə uyğunlaşması üçün banklar arasında banklar arasında əmanət və kreditlər şəklində qısa müddətə pul verir. Bu ssgmsnts-də AMB kommersiya banklarına yenidən maliyyələşdirmə qaydasında kreditlər verir.

2020-ci ildə Azərbaycanın maliyyə sektorunun vəziyyəti

Bildiyimiz kimi 2019-cu ilin dekabr ayında bütün dünyanı ağuşuna alan COVID19 pandemiyası nəticəsində Beynəlxalq maliyyə bazarında geriləmələr oldu. Lakin pandemiyanın ölkəmizə təsirini digər ölkələrlə müqayisə edəsi olsaq, görə bilərik ki, pandemiyanın təsirləri Azərbaycandan demək olar ki, yan keçib.

Müstəqil Dövlətlər Birliyinin (MDB) və bütövlükdə bölgənin valyutalarına yalnız global enerji qiymətləri və əsas bazarlarda pul siyasəti deyil, həm də daxili məzənnə siyasəti, iqtisadi əsaslar və suveren borcların mövqeyi müzakəə olunmaqdadır.

Əmtəələrə böyük etibar, mənfi xarici təsirlər üçün əsas ötürücü kanal olacaqdır. Bir çox regional valyuta, son tənəzzül zamanı edilən məzənnə düzəlişlərindən qaynaqlanan hərtərəfli maliyyə böhranının qarşısını alacaq.

Digər inkişaf etməkdə olan ölkələrin maliyyə bazarları kimi, 9 MDB ölkəsini də əhatə edən Şərqi Avropa və Orta Asiya ölkələri (AİEKA), həmçinin Ukrayna, Gürcüstan və Türkmənistan da pandemiya nəticəsində həm xarici, həm də daxili tələbin azalmasına məruz qaldı. AECA ölkələri enerji mənbələrinin ixracından əldə olunan gəlirə çox bağlıdır.

Bu il Belarus rublu dünya birjasında ən aşağı qiymətinə düşdü, Rusiya rublu və Ukrayna qrivnasıda beynəlxalq maliyyə bazarında Belarusiyanı izləyir. Türkmənistan manatının qara bazarda dəyəri son aylarda pandemiya öncəsi səviyyədən təxminən 25% azalmasına baxmayaraq, həm Azərbaycan, həm də Türkmənistan manatı ABŞ dollarına qarşı sabit qalır.

COVID-19 böhranı və regional valyutalar üzərində yenidən meydana gələn təzyiq, ölkələrin ödəmə qabiliyyəti və likvidliyindəki zəif nöqtələr vardır. Artan xarici maliyyə təzyiqlərinin, ehtimal ki, məzənnədə də, öz əksini tapacaqdır. Bu çərçivədə Tacikistan iqtisadiyyatı MDB ölkələri arasında ən yüksək riski daşıyır. Və Azərbaycan iqtisadiyyatı hazırda heç bir xarici maliyyə riski daşımır.

ABŞ dollarının zəifliyi və inkişaf etmiş bazarlarda son dərəcə aşağı faiz dərəcələri də AECA valyutalarına olan təzyiqi qismən azaldır. Bu vaxt, pandemiya dövründə mərkəzi banklara real iqtisadiyyat üçün stimül siyasətini yumşaltmaq üçün edilən siyasi təzyiq, məzənnəni dəstəkləməyi çətinləşdirir.

Koronavirusa Dəstək Fondu 19 Mart 2020-ci il Prezident Fərmanı ilə yaradıldı və hökumət iqtisadiyyatı dəstəkləmək və sosial müavinətləri uzatmaq üçün ÜDM-in 3% - 2,5 milyard manat dəyərində 9 proqram hazırladı.

Fikir, iqtisadiyyatı ən qısa müddətdə yenidən yoluna qoymaq və COVID-19 fırtınasının minimum itki ilə olub-olmamasıdır. Düzdür, xam neftə olan tələbin yatırılması nəticəsində neft qiymətlərindəki kəskin azalma iqtisadiyyatı daha da gərginləşdirəcəkdi, amma, əksinə proses müşahidə olundu. Bu sahədə yüksəliş yarandı.

Azərbaycanın 2020-ci il büdcəsi bir barel neft üçün 55 dollar nəzərdə tuturdu. Bununla birlikdə, ilin ilk iki ayında neft qiymətlərinin 60 dolları keçməsi və büdcə gəlirlərinin yalnız yanvar ayında təxminən 400 milyon manat xərcləri üstələməsi ilə vergi və gömrük xidmətlərindən əldə edilən gəlirlər dövlət büdcəsinə artan gəlirlə təmin etdi.

Azərbaycanın strateji valyuta ehtiyatlarının 50 milyard dollardan çox olduğu təxmin edilir ki, bu da əlavə maliyyə təhlükəsizliyini təmin edir və vurulan zərərləri ödəməyə imkan verir. Bu daha çox, 20 milyon barel civarında geri çəkilməyi vəd edən neft bazarlarından gələn son OPEC + sazişinin işığında. bazarın sabitləşməsinə kömək edə biləcək.

COVID-19-un dünya iqtisadiyyatına təsirləri barədə mübahisələr hələ də davam edir. Bununla birlikdə, hamı təsirləndiyindən bu global fəlakətin qalibi və

məğlubunun olmayacağı aydındır. Statistik hesablamalar göstərir ki, güman olunur ki, Azərbaycanda da, maliyyə böhranı müşahidə olunacaqdır.

Bununla birlikdə, Azərbaycanın enerji və islahatçı bir dövlət olaraq epidemiya öncəsi güclü mövqeyi və virusun qarşısını almaq üçün sürətli tədbirlər, həmçinin dövlət dəstəyi mexanizmlərinin işə salınması ölkənin sürətlə normala dönə biləcəyinə və işlərin yarımçıq qalmasına davam edə biləcəyinə nikbinlik üçün səbəb ola bilər. (https://president.az/files/future_ru.pdf)

1.3 Azərbaycanda maliyyə sektoru timsalında qeyri-sabitlik şəraitində risklər və onların xüsusiyyətləri

Milli iqtisadiyyat çərçivəsində maliyyə münasibətlərinin məcmusu dövlətin maliyyə sistemini təşkil edir. Sosial-iqtisadi münasibətlər baxımından maliyyə institutlarının və maliyyə proseslərinin axını üçün lazımi şərait yaradan maliyyə alətlərindən ibarətdir. Maliyyə sistemi hər biri maliyyə fondlarının formalaşmasında və istifadəsində özünəməxsusluqları, ictimai istehsalda fərqli rolunu oynayan maliyyə münasibətlərinin müxtəlif sahələrinin (əlaqələrinin) məcmusudur.

Azərbaycanın maliyyə sistemi aşağıdakı maliyyə münasibətlərini özündə birləşdirir: dövlət büdcəsi, büdcədən kənar fondlar, kredit, sığorta fondları, fond bazarı və müxtəlif mülkiyyət formalı müəssisələrin maliyyəsi.

Yuxarıda göstərilən maliyyə münasibətlərinin hamısını iki alt sistemə bölmək olar: makro səviyyə səviyyəsində genişləndirilmiş təkrar istehsal ehtiyaclarını ödəyən ümumi dövlət maliyyəsi və təkrar istehsal prosesini mikro səviyyədəki fondlarla təmin etmək üçün istifadə olunan sahibkarlıq subyektlərinin maliyyələri.

Azərbaycanın maliyyə sisteminin daha tam xarakterizə olunması üçün tədqiqat ölkə iqtisadiyyatının inkişafını xarakterizə edən əsas makroiqtisadi göstərici - ÜDM göstəricisi ilə başlamalıdır. 2008-ci ildə başlayan global maliyyə böhranı, Azərbaycan da daxil olmaqla bütün ölkələrin iqtisadiyyatları üçün çətin bir sınaq və imtahan oldu. Ölkənin əsas ixrac məhsulu olan neftin qiymətinin düşməsinə baxmayaraq, həmin il Azərbaycanın ÜDM-nin həcmi həmin il 10.8% artdı. 2009-cu ildə Azərbaycanın ÜDM artımı 9,3%, 2010-cu ildə bu göstərici 5,0% artaraq 51,8

milyard ABŞ dolları təşkil etmişdir. Son 10 ildə Azərbaycan iqtisadiyyatı 4 dəfə, ölkənin ixracatı 15 dəfə artmışdır.

2010-cu ildə milli iqtisadiyyata qoyulan investisiyaların həcmi 13,9 milyard manat və ya 17,3 milyard dollar təşkil etmişdir. ABŞ. Eyni zamanda, 52,5% -i daxili, 47,5% -i xarici investisiyalardır. Dünyada xarici investisiyaların həcmnin azaldılması və beynəlxalq maliyyə qurumlarının daxili mənbələrdən investisiyaların artırılmasına çağırışları bir vaxtda, ölkə investisiya və işgüzar mühitin yaxşılaşdırılması siyasətini uğurla həyata keçirir. Beləliklə, sahibkarlığa dövlət dəstəyi verilməsi çərçivəsində 2010-cu ildə gəlir vergisi dərəcəsi 22% -dən 20% -ə, fiziki şəxslər üçün maksimum gəlir vergisi dərəcəsi 35% -dən 30% -ə, sahibkarlar - fiziki şəxslər üçün maksimum vergi dərəcəsi - 35% -dən 20% -ə qədər endirildi.

2005-2010-cu illər ərzində Azərbaycanın dövlət büdcəsinin gəlirləri və xərcləri 5 dəfədən çox artmışdır. 2010-cu ildə büdcənin gəlir hissəsi 14,25 milyard ABŞ dolları, xərc hissəsi isə 14,75 milyard ABŞ dolları təşkil etmişdir.

Milli iqtisadiyyatda qazanılan uğurlar, dövlət büdcəsinin sosial yönümünü müəyyənləşdirdi ki, bu da əmək haqlarının, habelə pensiya və sosial müavinətlərin sistemə şəkildə artmasına imkan verir. Beləliklə, 2007-2010-cu illər üçün orta aylıq nominal əmək haqqı 253,9-dan 406,2 dollara, pensiya 48,4-dən 125,5 dollara yüksəldi. Ölkədə yoxsulluq səviyyəsi 2005-ci ildəki 29,3% -dən 2010-cu ildə 9,1% -ə düşdü.

2005-2010-cu illər ərzində Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun gəliri 3,5 dəfə artaraq 2,2 milyard ABŞ dolları təşkil etmişdir.

Gəlir və xərclərin səviyyəsi dövlət büdcəsinin iqtisadi artımın və əhəlinin məşğulluğunun təmin edilməsində əhəmiyyətli rol oynamasına imkan verir. 2010-cu ildə ölkədə 52,7 min daimi iş daxil olmaqla ümumilikdə 73,0 mindən çox iş yeri açılmışdır. Eyni zamanda, yeni iş yerlərinin təxminən 80% -i ölkənin bölgələrində yaradılmışdır. 2010-cu il ərzində 4.3 mindən çox yeni müəssisə istifadəyə verilmiş, 34.3 min insan sahibkarlıq fəaliyyətinə başlamışdır. (Orucov. İ: 2012. s. 85.)

Ölkənin maliyyə sisteminin ən vacib elementi Dövlət Neft Fondudur. 2004-cü ildə ölkə Hökuməti "2005-2025-ci illər dövrü üçün neft və qaz gəlirlərinin idarə

edilməsinə dair uzunmüddətli strategiya" nı qəbul etdi. Fonda yığılan vəsaitin üç əsas istiqamətdə istifadə edilməsi planlaşdırılır: ölkənin iqtisadi infrastrukturunun yaxşılaşdırılması (yolların, su təchizatı sistemlərinin tikintisi, qaz təchizatı, suvarma və s.); təhsil və səhiyyə sistemlərinin inkişafı; qeyri-neft sektoru üçün vergi endirimləri. Fondun gəlirlərinin ən azı 25% -ni gələcək nəsillər üçün qorumaq planlaşdırılır.

2010-cu ildə fond tərəfindən istifadə olunan vəsaitlərin çoxu ölkənin dövlət büdcəsinin maliyyələşdirilməsinə, daha sonra qaçqınların və məcburi köçkünlərin sosial-məişət şəraitinin yaxşılaşdırılmasına, Samur-Abşeron meliorasiya sisteminin layihələrinin maliyyələşdirilməsinə, dəmir yolunun tikintisinə yönəldilmişdir. Bakı-Tbilisi-Qars yolları və s. 2011-ci il iyul ayının əvvəlinə fonda yığılmış vəsaitin həcmi 30,0 milyard ABŞ dollarından çox idi. Əsasən fondun aktivləri qısamüddətli və orta müddətli maliyyə alətlərində yerləşdirilir, fondların bir hissəsi investisiya aktivləri menecerlərinə köçürülür. Fondun valyuta quruluşuna ABŞ dolları, avro və funt sterlinq daxildir.

Ölkənin maliyyə sisteminin mühüm elementi Azərbaycan Investisiya Şirkətidir (AİŞ). AİŞ qeyri-neft sektorunda investisiya fəaliyyətinin artırılması məqsədi ilə ölkə Prezidentinin Sərəncamı ilə təsis edilmişdir. AİŞ-in nizamnamə kapitalı 90 milyon manatdır və ölkənin Dövlət Neft Fondu hesabına yaradılıb. AİŞ, səhmlər də daxil olmaqla, qeyri-neft sektorunda fəaliyyət göstərən səhmdar cəmiyyətlərinin və ticarət təşkilatlarının nizamnamə kapitalında pay almaqla uzunmüddətli investisiyalar qoyur. Şirkət% 25.1-ə qədər kapital iştirakını əldə edərək layihələrə investisiya yatırır. Səhmlərinin idarə olunması İqtisadi İnkişaf Nazirliyinə həvalə olunur və AİŞ Müşahidə Şurasına İqtisadi İnkişaf Naziri rəhbərlik edir. (Zeynalov. V: 2012. s. 76.)

Fəaliyyətini genişləndirmək və investisiyalar cəlb etmək məqsədi ilə şirkət əlavə səhmlər, borc vermək və kredit cəlb etmək hüququna malikdir. AİŞ nizamnamə kapitalına investisiya tələb edən müəssisələri seçərkən, müəssisənin gəlirliyini nəzərə alaraq riskləri və inkişaf perspektivlərini nəzərə almalıdır. Mövcud səlahiyyətlərə baxmayaraq, şirkət qadağalarla üzləşdi, yəni: investisiya

qoyduğu ticarət təşkilatının nizamnamə kapitalında üstünlük təşkil etməməlidir.

Ölkənin maliyyə sisteminin ən vacib elementi bank sektorudur. Azərbaycanın bank sistemi çox dinamik şəkildə inkişaf edir və son 2010 ildə sektor təxminən 15 dəfə böyüyür. Azərbaycanda bank sektorunun ümumi aktivlərinin həcmi 2000-ci ildəki 1 milyard dollardan 2010-cu ildə 15 milyard dollara qədər artmışdır. Kredit portfeli, bank kapitalı, bank sektorundakı depozitlər - bütün bu göstəricilər təxminən on dəfə böyüdü. Ölkənin ən böyük bankı Azərbaycan Beynəlxalq Bankıdır - sektordakı payı 42% -dir. Dövlətin iştirak etdiyi yeganə bankdır (51%).

Bankların özləri hesabına ipoteka kreditləşdirmə proqramları 2000-ci illərin əvvəllərindən mövcuddur, lakin onun fəal inkişafı Azərbaycan İpoteka Fondunun yarandığı andan - 2006-cı ildən başlayır. İpoteka, kredit istəyən və ödəyə bilənlər üçün bir məhsuldur. Kreditin verilməsi qaydaları İpoteka Fondu tərəfindən müəyyən edilir. Orta faiz indi manatla illik 7-8% -dir. İpoteka portfelinin ümumi həcmi artıq 375 milyon dollara çatıb. 2008-ci ildə bazar bir qədər sürüşdü, lakin 2009-cu ildə əmlak bazarında aktivlikdə açıq bir canlanma oldu. İpoteka kreditləri portfelinin keyfiyyətindən danışırsansa, praktik olaraq heç bir pis borc yoxdur, bu da seçilmiş yanaşmanın düzgünlüyünü göstərir.

Ölkənin maliyyə sisteminin elementlərindən biri də Sahibkarlığa Dəstək Milli Fondudur (SDMF). Fond 1992-ci ildə Azərbaycan Prezidentinin Fərmanı ilə yaradılıb. 2010-cu ildə SDMF 143,75 milyon dollara 1,4 mindən çox layihəni maliyyələşdirdi. Güzəştli kreditlərin verildiyi layihələrin icrası çərçivəsində 5.6 min yeni iş yerinin açılması gözlənilir; Kreditlərin 99,8% -i Azərbaycanın bölgələrinin payına düşür. Keçən əsrin doxsanlı illərinin ortalarında bu strukturun özündə maliyyə çatışmazlığı və ona təqdim olunan müvafiq iş layihələrinin məhdudluğu səbəbindən sahibkarlar üçün bir milyon dollar məbləğində kredit demək olar ki, ağlasığmaz idisə, sonrakı illərdə maksimum kredit məbləği fərdi iş iqtisadiyyatının etibar edə biləcəyi məbləğ beş milyona qaldırıldı. Bu gün sahibkarlar üçün maliyyələşdirmə miqdarının daha da artırılması məsələsi var.

Ölkənin sığorta bazarı qlobal maliyyə böhranının başlamazdan əvvəl sabit inkişaf templərini göstərdi. Bununla birlikdə, böhran son iki ildə 2008 satış

səviyyəsinə çata bilməyən ölkənin sığorta bazarına ciddi ziyan vurdu. 2010-cu ildə sığorta haqlarının toplanması üzrə göstərici 219,8 milyon ABŞ dolları təşkil etmişdir. Rusiya və Ukraynada ÜDM-in strukturundakı sığorta haqlarının payı 3% səviyyəsində dəyişir, inkişaf etmiş Avropa ölkələrində bu rəqəm ÜDM-in 8-15% -ə çatır, Azərbaycanda isə 0,5% -dən azdır. 2010-cu ilə kimi daxili bazarda qiymətli kağızlar hələ o qədər də inkişaf etməmişdi. 2010-cu ildə Bakı Fond Birjasında bütün alətlər üzrə birja əməliyyatlarının ümumi dövriyyəsi 2009-cu illə müqayisədə 32,9% azalaraq 2,79 milyard ABŞ dolları təşkil etmişdir. Korporativ qiymətli kağızlar bazarı il ərzində iki dəfə artaraq 884,16 milyon manat təşkil etmişdir. Bu, korporativ istiqrazlarla əməliyyatların həcmində 2,3 qat artım, əməliyyatların sayı isə 1,7 dəfə artaraq 214-ə yüksəlməsi ilə izah olunur. Dövlət qiymətli kağızlar bazarı 1,9 dəfə daralaraq 1903,7 milyon manata çatmışdır. Buna repo əməliyyatlarında 2,3 dəfə azalma təsir göstərdi, baxmayaraq ki əməliyyatların sayı bir az - 4,7% azaldı.

Beynəlxalq maliyyə böhranı Azərbaycan iqtisadiyyatına təsir edibmi? Bu suala birmənalı cavab vermək mümkün deyil. Ölkəmiz qloballaşma və dünya iqtisadiyyatının bir-birindən asılı quruluşu şəraitində iqtisadiyyatını inkişaf etdirir, valyuta dalğalanmalarının, neft qiymətlərindəki dəyişikliklərin milli iqtisadiyyatda iz buraxması təbiidir. Dünya bazarında neft qiymətlərindəki əhəmiyyətli bir enmə büdcə və ixrac gəlirlərinin azalmasına səbəb oldu. Bir sıra müəssisə və banklar qısamüddətli xarici öhdəliklərin uzadılmasında çətinliklərlə qarşılaşdılar ki, bu da bank sektorunda likvidlik qıtlığına səbəb oldu və kredit artımının azalmasına səbəb oldu. Ancaq eyni zamanda, ölkə rəhbərliyinin düşünülmüş strategiyası və təsirli taktikası global maliyyə böhranının mənfi təsirlərini minimuma endirməyə imkan verdi. Müəyyən dərəcədə bununla bağlıdır:

- Azərbaycan iqtisadiyyatı son illər ərzində dünyada ən yüksək templərlə böyüdü;
- Azərbaycan müəssisələrinin və yerli bankların səhmləri dünya birjalarının dövriyyəsində deyil və Azərbaycan banklarının investisiya portfeli böhrandan sarsılan iri maliyyə strukturlarının səhmlərinin əhatəsinə daxil deyil;
- xarici borclanma sahəsində balanslı bir siyasət (dövlət borcu - 2,9 milyard

dollar və ya ÜDM-in 8,4% -i, adambaşına düşən 333 dollar), çevik bir maliyyə siyasəti və ipoteka sahəsində də ehtiyatlı bir siyasət həyata keçirilir. - xüsusi kreditləşmə.

Ölkə rəhbərliyi tərəfindən uğurla həyata keçirilən təcili böhran əleyhinə tədbirlər hökumətin aşağıdakılardan ibarət idi:

- dünya neft qiymətlərinin əhəmiyyətli dərəcədə düşməsinin büdcəyə təsirini məhdudlaşdıraraq Dövlət Neft Fondunun planlaşdırılan miqdarda vəsaitin dövlət büdcəsinə köçürülməsinə imkan yaratdı;

- global maliyyə böhranı səbəbiylə çətin vəziyyətdə olan müəssisələrin xarici borc öhdəliklərini ödəməsinə kömək etmək üçün iqtisadiyyata böyük kapital inyeksiyaları etmiş və kreditlər üçün dövlət zəmanətlərini vermişdir;

- prioritet olmayan xərcləri azaltmaq və yalnız davam edən kapital qoyuluşu layihələrini maliyyələşdirməklə gəlirləri azaltmağa uyğunlaşdırılmışdır.

Həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində hökumət ümumi büdcə kəsirini sabit səviyyədə saxlaya bildi və eyni zamanda sosial xərcləri artırdı, eyni zamanda vergi endirimlərinə imkan verdi.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Mərkəzi Bankı ölkənin bank sektorunun maliyyə dayanıqlığının daha da gücləndirilməsinə yönəlmiş sabit və maneəvri pul siyasəti həyata keçirir. Mərkəzi Bank koordinasiya funksiyasını yerinə yetirir, bankların likvidliyini, adekvat kapital parametrlərini ardıcıl təhlil edir. Ölkədəki bankların təhlükəsizliyindəki digər bir amil də xarici kreditlərin ölkədəki bankların aktivlərinin yalnız 20% -ni təşkil etməsidir, halbuki böhran dövründə Qazaxıstanda bu rəqəm 78% idi.

MDB ölkələrində baş verən milli valyutanın devalvasiyası fonunda ölkəmizdə manatın sabitliyi təmin olunur. 2009-cu ilin əvvəlində AMB manatın məzənnəsinin ABŞ dollarına nisbətə qalmasına müvəffəqiyyətlə müdaxilə etdi, bu da inflyasiyanı azaltmağa və əhalinin və bankların balans hesabatına mənfi təsirlərin qarşısını almağa imkan verdi və milli iqtisadiyyatın daha da dollarlaşmasının qarşısını aldı. Hazırda Azərbaycan milli valyutanın sabitliyini təmin etmək üçün kifayət qədər valyuta ehtiyatlarına malikdir.

Sabit manat həm istehlak, həm də sənaye məqsədləri üçün idxalın qiymətində kəskin artımın qarşısını aldı. Əhalinin əmanətlərində kəskin azalma, xarici valyutada xarici borc yükünün artması və əhalinin manata olan inamının azalması kimi təhdidləri də təsirsiz hala gətirdi. Manatın sabitliyi və aşağı inflyasiya 2009-cu böhran ilində əhalinin real gəlirlərinin artım tempinin təxminən 6% səviyyəsində qorunmasını təmin etdi. Bunlar həm də iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinə müsbət təsir göstərmişdir. Ticarət tərəfdaşları olan ölkələrdəki qiymətlərlə müqayisədə milli istehsalçıların orta çəkili qiymətləri təxminən 6% azaldı.

AMB manatın sabit məzənnəsini saxlayaraq bank sektoruna likvidlik təmin etdi. Pisləşən likvidliyin və sərtləşdirilmiş kredit şərtlərinin öhdəsindən gəlmək üçün AMB 2008-ci ilin sentyabrından 2009-cu ilin dekabrına qədər olan dövrdə əmanətlər üzrə məcburi ehtiyat nisbətlərini 12-dən 0,5% -ə endirdi və yenidən maliyyələşdirmə faizini 15-dən 2% -ə endirdi. Endirim nisbətlərindəki faiz nisbətlərində azalma, kommersiya banklarına kredit vermə səviyyəsini eyni səviyyədə saxlamağa imkan verir. Bankların daxili öhdəliklər üçün yaratdığı ehtiyat fondunun azaldılması, xarici öhdəliklər üçün məcburi ehtiyat fondunun ləğvi ümumiyyətlə bankların fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılmasına yönəlib. Bundan əlavə, AMB müvəqqəti likvidlik problemi ilə üzləşən banklara likvidlik dəstəyi şəklində demək olar ki, 1,1 milyard ABŞ dolları (ÜDM-in 2,6%) təmin etmişdir. Nəhayət, depozit sığortasının maksimum məbləği 5 dəfə artırıldı ki, bu da ölkənin bank sistemində əhalinin inamının güclənməsinə kömək etdi. Belə bir siyasətin həyata keçirilməsi kontekstində qlobal maliyyə böhranı şəraitində heç bir bank iflas etməmişdir.

Beləliklə, 2010-cu ilin statistik hesablamalarına görə ölkə iqtisadiyyatında vəziyyət kifayət qədər sabit idi. Üstəlik, qlobal maliyyə böhranına baxmayaraq, Azərbaycanda əlverişli makroiqtisadi dinamika əsasən qorunub saxlanılmışdır. Bunu Dünya Bankı, Beynəlxalq Valyuta Fondu və reyting agentlikləri kimi beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının icmalları sübut edir. Beləliklə, beynəlxalq reyting agentliyi Fitch 2010-cu ildə xarici və milli valyutada Azərbaycanın uzunmüddətli emitent defolt reytinglərini (IDR) “BB +” səviyyəsindən investisiya dərəcəsinə -

“BBB-”yə qaldırdı. Reytinglərə baxış sabitdir: Azərbaycanın ölkə reyting tavanı 'BB +' dan 'BBB-'yə, Qısamüddətli Xarici Valyuta IDR 'B' dən 'F3'ə qaldırıldı. Analitik qrupun fikrincə, Fitch-in Azərbaycanın suveren reytingini investisiya səviyyəsinə yüksəltməsi, neft gəlirlərinin sürətli böyüməsini və bu gəlirlərin ehtiyatlı idarə edilməsini əks etdirir. Beləliklə, ölkə yeni tarixində ilk dəfə investisiya reytingi aldı. Hal-hazırda, ölkənin dövlət müəssisələri Gürcüstan, Türkiyə, Ukrayna, Moldova və digər ölkələrin iqtisadiyyatında müxtəlif layihələrə uğurla investisiya yatırır. (Z.F.Məmmədov: 2013. s. 112.)

Bu gün Azərbaycan, digər ölkələrdən fərqli olaraq, qlobal maliyyə böhranının ağuşuna düşmədi, üstəlik, yüksək iqtisadi artım templərini və milli valyutanın sabitliyini qoruyarkən, indi dünya arenasında bir kreditor dövlət kimi çıxış etdi.

2020-ci ilin statistik hesablamalarına nəzərən nəinki Azərbaycanda, hətta, dünyanın bütün inkişaf etmiş ölkələrində belə iqtisadi geriləmə müşahidə olundu. İqtisadi geriləmənin maliyyə sektoruna çox böyük təsirləri oldu. Bunun da səbəbi dünyanı cənginə salan COVID19 virusu olmuşdur.

II FƏSİL. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA MALİYYƏ SEKTORUNA TƏSİR EDƏN RİSKLƏR.

2.1 Maliyyə sektoruna təsir edən risklər və onların əmələ gəlmə mənbələrinin təhlili

1992-ci ildə müstəqillik qazanan Azərbaycan Respublikası, iqtisadi əlaqələrin və inzibati-əmr sistemi altında qurulmuş və fəaliyyət göstərən maliyyə sisteminin dağıntılarında nisbətən yeni bir maliyyə siyasəti yürütməyə başladı və bunun əsasında dövlətin əsas məqsədi pul siyasətinə nail olmaq üçün şərait yaratmaq idi. İstehsalın yüksək səviyyədə saxlanması, qiymətlərin sabitləşdirilməsi və milli valyutanın möhkəmləndirilməsi 52,7%, kapital 47,8% və iqtisadi sektorlara verilən kreditlər 53,5% artmışdı.

Planlı iqtisadiyyatı bazar iqtisadiyyatına yönəldərək Azərbaycan Respublikası dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya kursuna başladı və ölkə iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində, o cümlədən maliyyə xidmətləri sektorunda fəaliyyətləri tənzimləyən bir sıra qanunlar qəbul etdi - Banklar haqqında Qanun və Azərbaycan Respublikasında bank fəaliyyəti ” 7 avqust 1992-ci ildə imzalanmış“ Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı haqqında ”Qanun. Sovet Avqustu ilə birlikdə 15 Avqust 1992-ci ildə milli pul vahidi olan manat rəsmi dövriyyəyə buraxıldı və yalnız 1 dekabr 1994-cü ildə yeganə pul vahidi olaraq tanındı. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi 1 dekabr 1992-ci ildə Azərbaycan Milli Bankının Nizamnaməsini təsdiqlədi və bu platformada ölkənin bank sisteminin ən yeni tarixi doğuldu.

1992-ci ildən etibarən özəl banklarında Azərbaycanda fəaliyyəti başlandı. Azərbaycan müstəqil olması ilə, maliyyə sektorunda da, uğurlu addımlar atırdı. Qısa bir müddətdə respublika tərkibində bank və bu qəbilədən olan maliyyə təşkilatlarının sayı 200-ə çatdı.

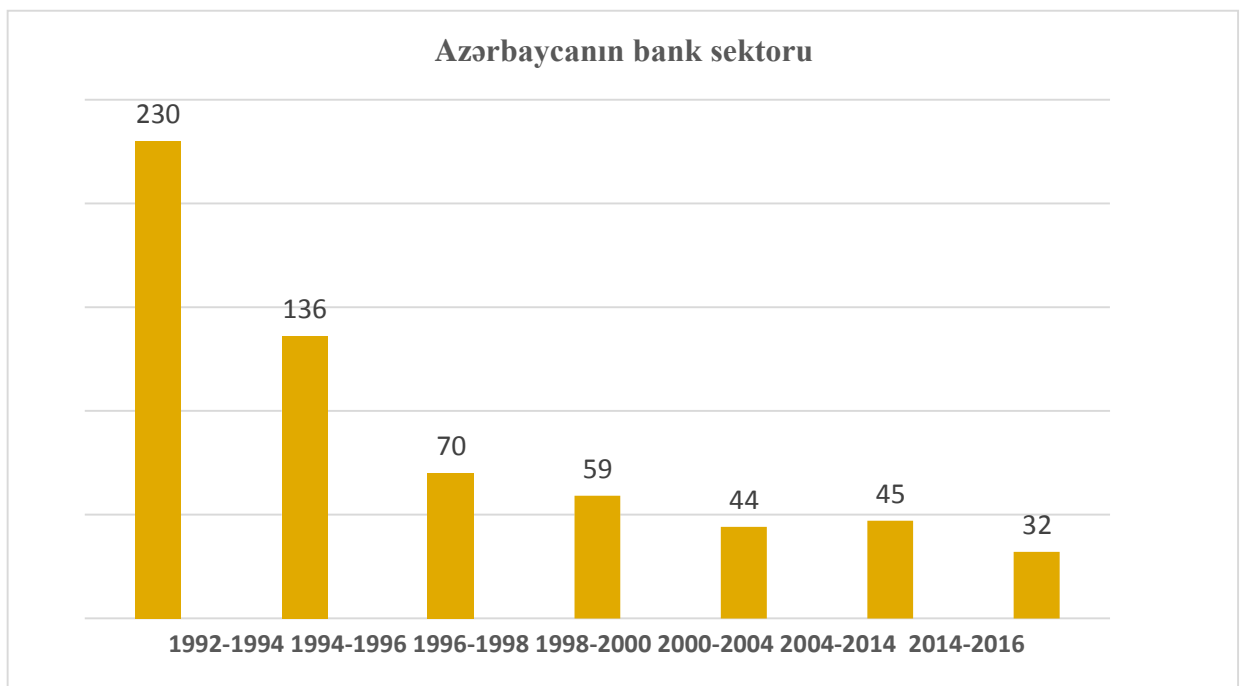
Onlar maliyyə spekulyasiyaları ilə məşğul idilər.Ümumiyyətlə ölkə iqtisadiyyatına bərpa, möhkəmlənmə və inkişaf baxımından təsir göstərmədilər. Bununla birlikdə, Bakı Banklararası Valyuta Birjasının yaradılması ölkənin valyuta bazarının formalaşması və bazar qaydalarına uyğun olaraq valyuta alverindən

başlayaraq Mərkəzi Bank - Milli Bank tərəfindən valyuta tənzimlənməsi siyasətinin həyata keçirilməsinin əsasını qoydu. Habelə bazar tələbinə uyğun olaraq mərkəzləşdirilmiş kredit resurslarını sataraq hiperinflasiyanı yatırmaq üçün pul siyasətinin həyata keçirilmədi.

Beləliklə, Azərbaycanın iki pilləli bank sistemi özünün real inkişafını əldə etdi ki, bu da özünü “Xarici investisiyaların qorunması haqqında” (1992-ci ildə dəyişikliklərlə 1996), “Səhmdar cəmiyyətləri haqqında” (1994-cü ildə 1999-cu il ilə), "Girov haqqında " (1998), "Qiymətli kağızlar haqqında " (2015) və digər faktorlarda büruzə verdi.

Bank sisteminin sabitliyini artırmaq üçün ölkədə özəl bankların konsolidasiyası prosesi baş verdi və bu da bankların sayının illik azalması ilə nəticələndi. Bu hal Milli Bankın özəl bankların minimum kapitalına olan tələblərinin ardıcıl artması ilə asanlaşdırıldı. Əvvəlcə 10 milyon manata qədər - AZN, daha sonra isə beş qat artırılmış - 50 milyon manata qədər artdı.

Qrafik 1: Bank sektorunun təkamül dinamikası

Mənbə: Journal of Economy and Business, vol.6, s. 20.

2004-cü ildən bəri transmilli neft şirkətləri ilə bağlanan müqavilələrə uyğun olaraq bahalaşma və neft hasilatı ilə artan neft gəlirləri Azərbaycan Respublikasının

iqtisadi böyüməsinə öz töhfəsini vermiş və ölkənin maliyyə sektorunu əhəmiyyətli dərəcədə artırmışdı. Həyata keçirilmiş islahatlar qeyri-dövlət banklarının intensiv şəkildə sağlamlaşdırılmasına, dünya maliyyə xidmətləri bazarına çıxma imkanlarına, beynəlxalq bank standartları və tələbləri çərçivəsində ölkənin bank sisteminin sabitliyinin artırılmasına yönəldilmişdir.

10 dekabr 2004-cü ildə qəbul edilmiş və 22 dekabr 2004-cü il tarixində qüvvəyə minən qüvvədə olan “Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı haqqında” Qanun, 2009-cu ildə Konstitusiyaya dəyişikliklərlə bağlı keçirilən referendumda Milli Bank ölkənin Mərkəzi Bankı olaraq dəyişdirildi, habelə Beynəlxalq Maliyyə Hesabatı Standartlarına son keçid bank sisteminin şəffaflığını artıraraq bank sisteminin inkişafı üçün yeni bir strategiya hazırlandı. Strategiyanın əsas məqsədi neft gəlirlərinin qeyri-neft sektoruna səmərəli çevrilməsini təmin etmək, maliyyə bazarında bankların rəqabət mühiti yaratmaqdır.

Ümumiyyətlə, 2014-cü ilə qədər Mərkəzi Bankın bank sektorunda islahatlar və iqtisadiyyatın maliyyə mexanizmləri əsasında iqtisadiyyatın makroiqtisadi tənzimlənməsindəki fəal hərəkətləri sayəsində bank sistemi sabitliyini qorudu, yəni: davam edən maliyyə siyasəti ilə məzənnə sabitliyini qorudu.

Bu dövrdə ölkənin maliyyə bazarında iqtisadi məqsədəuyğun tələb olunandan iki dəfə çox bank iştirak edirdi. Bankların sayına görə Azərbaycan ABŞ və Almaniyadan sonra ikinci yerdə idi, lakin sayının çox olmasına baxmayaraq bu sahədə rəqabət yox idi. Dar bazar fonunda bank məhsullarının həddən artıq təchizatı - məhdud sayda müştəri bank xidmətlərinin qiymətini artırmaqla yanaşı, böyümələrinə baxmayaraq aktivlərin keyfiyyətində problemlər yaratdı.

Kommersiya banklarının aktivlərinin yarısı bank sektorunun özündə yerləşirdi. Bankın kapital qoyuluşlarına kredit vermə səviyyəsi son dərəcə aşağı idi və ölkənin sənaye müəssisələrinin investisiyalarının strukturunda cəmi 5% -ə bərabər idi. Bu, aktivləri hətta bir Avropa bankının aktivlərini aşmayan qeyri-dövlət banklarının zəifliyi və bankların uzunmüddətli borc vermək istəməməsi ilə əlaqədardır. Bu hal qeyri-kafi əlverişli investisiya mühitinin və mövcud risklərin nəticəsidir.

Beləliklə, kredit resurslarını artırmaq üçün banklar əhalinin pul ehtiyatlarını hərəkətə gətirmək və onları investisiya mənbəyinə çevirmək vəzifəsini məqsəd qoymuşdular ki, bu da bank depozitlərindən gəlir vergisi və qiymətli kağızlardan alınan dividendlər üçün “vergi tətilləri” nin verilməsi haqqında qanunda təsbit edildi. Qəbul edilmiş "Əmanətlərin sığortalanması haqqında" qanuna uyğun olaraq Azərbaycanda fiziki şəxslərin Əmanət Sığortası Fondu yaradıldı ki, bu da, sığorta hadisəsi baş verdikdə - bir kommersiya bankının iflas etdiyi təqdirdə, bir banka sığortalanan bir depozit üçün 30 min AZN məbləğində faizlə təzminat məbləği ödəyirdi. Onların dərəcəsi 15% -dən yüksək deyildi. Əhalinin bank sistemində inamını artırmaq üçün 2017-ci ildə Azərbaycan Hökuməti, 11 bağlanmış Azərbaycan bankının əmanətçilərinə təzminat ödəmək üçün Azərbaycan Əmanətlərin Sığortalanması Fondunun nizamnamə kapitalının ödənilməsi üçün 546 milyon manat xərcləmək niyyətində idi. (Zeynalov. V: 2012. s. 83)

Qeyd etmək istərdim ki, ölkə əhalisi, mütəxəssislərin fikrincə, orta hesabla maliyyə cəhətdən savadsızdır, buna görə də maliyyə bazarının iqtisadi subyektləri ilə maliyyə münasibətlərinə girə bilmədikləri üçün, əmanətlərini yenidən daha çox təklif edən qalan kommersiya banklarına gətirirlər yüksək depozit faizinə malikdir.

Bu, bankların kapitallaşma göstəricilərinin qorunması üçün müsbət bir faktır, çünki beynəlxalq reyting agentlikləri, bankların likvidlik göstəricilərində qadağanın olduğu bir səviyyəyə qədər davamlı şəkildə yaxşılaşdıqlarını qeyd etdikləri təqdirdə, müsbət reyting tədbirləri ala və proqnozlarına yenidən baxa bilərlər ki, buda, depozit axınına qarşı daha az həssas olacaqdır. Ümumiyyətlə, Azərbaycanın uzunmüddətli reyting proqnozu mənfə olaraq qalır.

2017-ci ilin hesablamalarına əsasən ölkədə 31 bank var idi, bunlardan 5-i kapital problemi üzündən Azərbaycan Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası tərəfindən xüsusi nəzarətə götürülüb və digər bankların reytingləri ölkənin bank sistemindəki ciddi problemlərdən xəbər verir. Ölkəmizin bank sektoru üçün reyting agentliklərinin reytinglərini aşağıdakı cədvəldə təqdim edilib.

Cədvəl 2: Azərbaycan banklarının reytingi

№	Azərbaycan Bankları	1 aprel 2017-ci il tarixinə bankın aktivləri (min manat)	Kredit reytingləri (səviyyə)		Beynəlxalq reyting agentliyi
			əvvəl	sonra	
1	PASHA Bank	3 264 320	BB-/B	Mənfi proqnoz	Standard & Poor's (S&P)
2	Kapital Bank	3 132 313	BB-/B	Mənfi proqnoz	Standard & Poor's (S&P)
3	Xalg Bank	1 660 070	B1/ Not Prime	Mənfi proqnoz	Moody`s Investors Service
4	Accessbank	993 814	BB+	Mənfi proqnoz	Fitch Ratings
5	Bank Respublika	881 240	B2	Mənfi proqnoz	Moody's Investors Service
6	Uni Bank	702 406	B3	Mənfi proqnoz	Moody`s Investors Service
7	BTB (Azərbaycan)	429 000	B2	B3	Moody`s Investors Service
8	Bank of Baku	143 870	B3	Caa1	Moody`s Investors Service
9	Mugan bank	30 770	B-/B	CCC+/C	Standard & Poor`s
10	ABB (Azərbaycan Beynəlxalq Bankı)	Aktivlərin bərpası dövlət büdcəsi hesabına həyata keçirilir	CCC Ba3	Caa B1/ Prime Not	Fitch Ratings Moody's Investors Service

Mənbə: Journal of Economy and Business, vol.6, s. 21.

Cədvəldə əks olunmayan banklar reytingə daxil edilmir və bu, 2016- 2017-ci ilin 5 ayı üçün maliyyə hesabatlarının yatırılması və ya gizlədilməsi ilə əlaqədardır. Bankların reytingi dövlətin reytingindən yüksək ola bilməz. Beynəlxalq reyting agentliyi Fitch Ratings-in məlumatına görə, Azərbaycanın uzunmüddətli xarici və yerli valyuta emitentlərinin defolt reytingləri (IDR) BBB- səviyyəsindədir və Sabit dünyagörüşünə malikdir. Moody's beynəlxalq reyting agentliyi Azərbaycanın suveren kredit reytingini dəyişdirməyib, mənfi proqnozla Ba1 səviyyəsində saxlanılıb; Agentlik 5 fevral 2016-cı il tarixində reyting proqnozunu sabit saxlayaraq ölkənin kredit reytingini Baa3-dən Ba1-ə endirdi. 29 aprel 2016-cı il tarixində Moody's reyting proqnozunu "mənfi" yə endirdi və bu il 12 fevralda reytingi yenidən nəzərdən keçirərək eyni səviyyədə təsdiqlədi. (Z.F.Məmmədov, M.A.Abbasbəyli: 2016. s. 92.)

2017-ci ilin yanvar-aprel aylarında Azərbaycanda bankların ümumi xalis mənfəəti 148,1 milyon manat təşkil edib. 2017-ci ilin yanvar-aprel aylarında bankların faiz gəlirləri 675 milyon manat, o cümlədən verilmiş kreditlər 504,4 milyon manat təşkil etmişdir. Hesabat dövründə bankların faizsiz gəliri 364 milyon manat təşkil etmişdir. 4 ay ərzində bankların faiz xərcləri 332,4 milyon manat, o

cümlədən depozitlər üzrə 131,9 milyon manat təşkil etmişdir. Bankların faizsiz xərcləri 306,8 milyon manat təşkil etmişdir. Ümumilikdə, 2017-ci ilin yanvar-aprel aylarında bankların ümumi xalis əməliyyat mənfəəti 399,8 milyon manat təşkil etmişdir. Eyni zamanda, hesabat dövründə banklar aktivlər üzrə mümkün zərərləri ödəmək üçün ehtiyatların formalaşdırılmasına 243,7 milyon manat yönəldiblər. Təxminən 10 bank Azərbaycan Respublikasındakı tənzimləyicinin minimum kapital tələblərinə və Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası tərəfindən müəyyən edilmiş normalara cavab vermir.

2016-cı ilin sonunda maliyyə sistemində islahatların aparılması üçün strateji hədəfləri müəyyənləşdirən “Maliyyə Xidmətlərinin İnkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”ni həyata keçirə bilən Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatına və əhalisinə xidmət göstərmək üçün geniş filial şəbəkəsinə malik 20 güclü bank kifayətdir. iqtisadiyyatın dinamik inkişaf edən sahələrinin maliyyəsindən ibarətdir. (Məmmədova S.M: 2018. s. 26.)

2019-2020-ci illərdə ölkənin maliyyə sektoruna vurulan ən böyük zərbə, neftin dəyər itirməsindən başqa, Koronavirus pandemiyasının yayılması oldu. “Əlbətdə ki, koronavirus pandemiyası səbəbindən işgüzar aktivlik azaldı, neft dəyərini azaltdı, amma ölkənin maliyyə sektoru haqqında pronoz vermək hələ tezdir.

Əslində ilin ilk bir neçə ayında neft qiymətlərində iki dəfədən çox azalmanın iqtisadi göstəricilərdə kəskin pisləşməyə səbəb olduğunu söyləmək daha doğru idi. Bu ilin beş ayının nəticələrindən sonra Azərbaycan neftinin orta ixrac qiyməti bir barel üçün təxminən 36 dollar təşkil edib. İndi isə cari il üçün Azərbaycanın dövlət büdcəsi, neftin orta ixrac qiyməti əsasında bir barel üçün 55 dollardır. Lakin mülahizələr yürüdüldüyü zaman neftin dəyərini 40 dollar olacağı düşünülürdü.

Ümumilikdə dünyada baş verən hadisələri, pandemiya və müharibəni nəzə alsaq, 2020-ci il Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün çətin bir il olacaq. İl ərzində ən çətin büdcə gəlirləri və xərc tənzimlənməsi olacağı gözlənilir. Çünki vergi güzəştləri; minimum əmək haqqı və pensiyaların artırılması; dövlət qulluğu və büdcə sahəsində, hüquq mühafizə orqanlarında və məhkəmə sistemində əmək haqlarının 20-40% artması; və xarici valyutada istehlak kreditləri üçün kompensasiya 2019-cu

ildə maliyyə xərclərini ÜDM-in təxminən 3% -i artırdı və 2020-ci ilə qədər bu mənbələrdən gözlənilən maliyyə böyüməsi ÜDM-in ən azı 5% -ni təşkil edəcəkdir.

Dövlət maliyyəsində, bu il neft hasilatında proqnozlaşdırılan azalma və ixracatda gözlənilən ucuzlaşma nəticəsində yaranan ixracat itkiləri artan qaz ixracatı gəlirləri ilə kompensasiya edilməyəcəkdir. Neft Fondunun təsdiq edilmiş büdcəsinə görə, 2020-ci il üçün büdcə gəlirlərinin 12,384 milyon manat, xərcləri 11,589 milyon manat təşkil edəcəyi gözlənilir ki, bu da gəlirlərin əvvəlki ilə nisbətən 20 faiz azalması və 0,6 faiz azalması deməkdir. (<https://oilfund.az/report-and-statistics/budget-information/41>)

Buna görə 2020-ci ilə qədər təbii sərvətlərdən gələn gəlirlər ümumiyyətlə azalacaq. Azaldılması nəticəsində itkilərin kompensasiyası qeyri-neft sektorunun inkişaf səviyyəsindən asılı olacaqdır. Bütün bu dəyişikliklər il ərzində iqtisadi artım tempinə təsir edəcəkdir. İqtisadiyyat Nazirliyi 2020-ci ildə ölkədə ümumi daxili məhsulun (ÜDM) 3,0 faiz artaraq 83,3 milyard manata, habelə qeyri-neft ÜDM-in real olaraq 3,8 faiz artaraq 54,6 milyard manata çatacağını proqnozlaşdırır. İqtisadiyyat Nazirliyi, gələn il ÜDM artımının yüzdə 3,7 olacağını və 2021-ci ilə qədər qaz emalındakı kəskin artımın səbəb olduğu neft sektorundakı böyümənin gözlənildiyini də bildirdi.

Lakin beynəlxalq təşkilatlar Azərbaycan hökumətinin proqnozlaşdırdığı iqtisadi böyümə nisbətlərinin daha aşağı olacağını və İqtisadiyyat Nazirliyinin optimist proqnozlarını bölüşmədiklərini bildirdilər. Beləliklə, Asiya İnkişaf Bankı və Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı bu il Azərbaycanda real ÜDM artımının 2,4 faiz təşkil edəcəyini proqnozlaşdırdılar. Ötən ilin oktyabr ayında Dünya Bankı tərəfindən yayımlanan Avropa və Orta Asiya ilə bağlı yenilənmiş bir hesabatda, Azərbaycanda ÜDM artımının 2020-ci ildə yüzdə 2,3 (iyun ayına nisbətən 1,2 faiz az) və 2 olacağı proqnozlaşdırıldı. 2021-ci ildə yüzdə 1 (iyundan yüzdə 1,6 az) proqnozlar).

Dünya Bankı, bu il və gələn il Azərbaycanda gözlənilən böyümə nisbətlərindəki dəyişikliklərdən sonra böyümənin əhəmiyyətli dərəcədə yavaşlayacağını (2020-ci ildə yüzdə 1,2, 2021-də yüzdə 1,6) proqnozları, milli iqtisadiyyatın dünyagörüşü ilə

əlaqədar narahatlıqlara əsaslanır. Böyümənin yavaşlamasının bir çox səbəbi var. Ölkədəki ticarət mühitinin yaxşılaşdırılmasına dair təşəbbüslər və dövlət dəstəyi iqtisadi azadlıqların olmaması və məhkəmə sisteminin müstəqilliyi səbəbindən təsirsizdir. Struktur islahatların ləngidilməsi, dövlət tərəfindən dəstəklənən təbii inhisarlar və siyasi elitanın maliyyələşdirdiyi özəl sektor vasitəsilə ədalətli rəqabət imkanlarının aradan qaldırılması qeyri-neft sektorunun perspektivlərini ümitsiz kimi göstərir. Eyni zamanda, qeyri-neft sektorunun idxalı əvəz edə bilməməsi səbəbindən idxal mallarına tələb artdığına görə maliyyə hesabı profisiti durmadan azalmaqdadır. Beləliklə, maliyyə hesabı profisitinin ÜDM-dəki payının 2018-ci ildəki 5,9% -dən 2021-ci ildə 4,4% -ə enəcəyi gözlənilir. Bundan əlavə, növbəti illərdə qeyri-neft sektorunun maliyyə balansını artacaqdır.

Bu il qaz hasilatında davamlı sürətli artım Azərbaycanın karbohidrogenlərdən asılılığını artırır, xarici təsirlərin milli iqtisadiyyatın idarə edilməsinə təsirini və riskləri artırır. Yaxın Şərqdəki gərginlikdən, müharibə şəraitində olan İran-ABŞ münasibətlərindən və bölgədə gözlənilən yavaşlamadan və global iqtisadi böyümədən qaynaqlanan qeyri-müəyyənlik də Azərbaycan ixracatına tələbi azalda bilər. Bundan əlavə, spekulativ və qeyri-iqtisadi amillərdən qaynaqlanan son neft qiymətlərindəki dəyişkənlik, maliyyə həssaslığını artırır, strateji qaynaq bölgəsünü və dövlət investisiyalarının planlaşdırılmasını çətinləşdirir.

Bu il milli valyutanın devalvasiyası olmasa da, üzən məzənnə rejiminə keçidin ləngiməsi manata olan inamı zəiflədir. Bu, maliyyə və bank sektoru ilə real iqtisadiyyat arasındakı münasibətlərin qarşılıqlı effektivliyinə mənfi təsir göstərir. İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzinin 2017-ci il üçün Milli İqtisadiyyatın perspektivlərinə dair Strateji Yol Xəritəsinin monitorinqi və qiymətləndirilməsinə dair hazırladığı hesabatda üzən məzənnə rejiminin tətbiqi gözlənilir. Azərbaycanda 2020-ci ilədək Mərkəzi Bank və valyuta bazarı buna hazır deyil. Son illərdə idxal artdıqca ixracat göstəriciləri də pisləşdi.

İqtisadçı Kəşfiyyat Birliyinə görə, bunu Azərbaycan iqtisadiyyatının növbəti 5 ildə əsas göstəriciləri əsasında tərtib edilmiş cədvəlli məlumatlardan da görmək olar.

Cədvəl 3: Azərbaycan iqtisadiyyatının əsas göstəriciləri (2018-2024)

<u>İllər</u>	<u>2018</u>	<u>2019</u>	<u>2020</u>	<u>2021</u>	<u>2022</u>	<u>2023</u>	<u>2024</u>
Real ÜDM artımı (%)	1.4	2.3	2.4	2.7	2.9	2.8	2.8
İstehlakçı qiymətləri indeksi (av;%)	2.3	2.8	3.1	3.8	3.6	3.8	3.6
Dövlət balansı (ÜDM-dən%)	-0.3	-2.6	-3.3	-1.9	-0.8	-0.6	-0.2
Cari balans (ÜDM-dən%)	12.9	7.2	4.5	5.5	5.0	4.2	2.5
Maliyyə bazarının nisbəti (av;%)	12.0	18.8	7.3	7.0	7.3	7.5	7.5
İşsizlik nisbəti (%)	5.5	6.4c	6.0	5.9	5.7	5.3	5.0

Mənbə: Financial Stability Report-2009. P. 13—18; Statistical Bulletin, 12/2009. P. 18—23
[www.cbar.az].

2.2. Azərbaycanda maliyyə sektorunda risklərinin qiymətləndirilməsi metodları

Banklar, investisiya şirkətləri, qarşılıqlı fondlar, kredit ittifaqları və sığorta şirkətləri kimi maliyyə vasitəçiləri iqtisadi böyümənin çarxlarının çevrilməsində mühüm rol oynayır və davamlılığı makroiqtisadi sabitliyin ayrılmaz hissəsidir. Son zamanlar maliyyə fasiləsləşmə və bazar əsaslı maliyədəki böyümə tendensiyasına baxmayaraq, bank sektorunun maliyyə sistemindəki payı artaraq maliyyə sistemi elementlərinin iqtisadiyyatda rolunu gücləndirdi. Dünya maliyyə böhranları tarixi təsdiq etmişdir ki, maliyyə inkişafı və bankların müdaxiləsinin iqtisadi sabitliyə və böyüməyə təsiri kəskindir və islahatlar hazırlamaq və həyata keçirmək gözləniləndən daha mürəkkəbdir.

Bank sektoru mənfəət axtaran iqtisadi agentlər ilə xarakterizə olunduğundan, eyni zamanda iqtisadi sağlamlığa baxmayaraq mənfəət həmişə axtarılır. Beləliklə, mənfəət iqtisadi yavaşlamanın təsirlərinə qarşı durmaq üçün bir tampon rolunu oynayır və bir sektor nə qədər mənfəətli olarsa, mənfəət şoklara daha davamlı olar. Bank sektorunun dayanıqlılığı, Dünya Bankı (DB) və Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) tərəfindən tətbiq olunan beynəlxalq siyasətə uyğun olaraq davamlı olaraq hüquqi və makroiqtisadi mühitdə yenidənqurma işləri apararaq keçid

iqtisadiyyatlarında daha vacibdir. Bu dayanıqlılıq daha güclü bir maliyyə sisteminə çevrilir.

Əslində davamlı və yaxşı işləyən bank sistemi, xüsusən də əmtədən asılı iqtisadiyyatlarda mənfi sarsıntılara və maliyyə sıxıntısına qarşı durmaq üçün çox vacibdir. Sovet İttifaqının dağılmasından sonra Azərbaycan, 1995-ci ilə qədər hərbi təcavüz və siyasi travmalarla daha da ağırlaşan, ciddi iqtisadi tənəzzül ilə xarakterizə olunan dərin bir iqtisadi keçid dövrü keçdi. Maliyyə sahəsində inkişaf və aşağı inflyasiya dərəcələri. 2003-2008-ci illərdə Azərbaycan kommertiya banklarının artan səmərəliliyi eyni dövrdə əhəmiyyətli iqtisadi artımla müşayiət olundu.

Azərbaycan ticarət bankları, son iqtisadi və maliyyə qarışıqlıqlarına qədər bölgədəki maliyyə sıxıntısına baxmayaraq qənaətbəxş bir durum sərgilədi. 2011-2014-cü illərdə müsbət makroiqtisadi dinamika mövcud idi: Azərbaycanda gəlirli bankların sayı 30-dan 35-ə yüksəldi və 2014-cü ilin sonuna xalis mənfəəti 370,5 milyon manat təşkil etdi. Son on ildə nəzərə çarpan ÜDM artımından sonra 2015-ci ildə neft qiymətləri azaldı. Bu hal Azərbaycanın inkişaf perspektivlərinə böyük təsir göstərmişdir. 2016-cı ildə iqtisadi 3.8% daralma zamanı (son on ildə ilk mənfi artım), 2015-ci ildə milli valyutanın ABŞ dollarına nisbətdə 100% dəyərdən düşməsindən sonra milli valyuta daha 13,4% dəyər itirdi. (Məmmədova S.M: 2018. s. 30.)

Ölkənin maliyyə sektoru xüsusilə neftin dəyərinin düşməsindən sonar və sonrakı devalvasiyalardan əziyyət çəkdi. Azərbaycan Mərkəzi Bankı, 2015-ci ildə kommertiya bankları üçün nizamnamə kapital tələbini 10 milyon manatdan 50 milyon manata qaldırdı. Bankların mənfəətinə, ilk növbədə, 2015-ci ildə 345 milyon manat zərər ilə nəticələnən Manat krediti ehtiyatları və məzənnə hərəkətlərindəki artımlar təsir göstərmişdir. İşsiz kreditlərin yüksək səviyyəsi, milli valyutaya olan etibar və qeyri-kafi kapital nisbəti maliyyə sektorunun həssaslığını artırmışdır. (https://en.cbar.az/assets/3805/FSR_03.06.2015_final_son.pdf)

2016-cı ildə problemlili kreditlərin sayı 12%-dən 21%-ə yüksəldi. Kreditlərin Azərbaycanın bank sektorunun depozit portfelinə nisbəti orta hesabla 138,2 bəndi

artmışdır ki, bu da qəbul edilə bilən global etalon aralığından 80-90 baldan xeyli yüksəkdir. (<https://www.cbar.az/pages/publications-researches/annual-reports/>)

Buna görə də 2016 və 2017-ci illər Azərbaycanda maliyyə sektorunu sabitləşdirməyə və özəl sektorun rəhbərliyi altında iqtisadi böyüməyə zəmin yaratmağa yönəlmiş bir sıra strateji islahatların şahidi oldular. Bank sektorundakı qeyri-müəyyənliyin aradan qaldırılması və sektorun sanitarlaşdırılması istiqamətində perspektivli bir addım 2016-cı ilin əvvəlində Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Təşkilatı (FIMSA) yaradılması idi. FIMSA, sağlam olmayan 11 bankın lisenziyalarını ləğv etməklə maliyyə sektorunu birləşdirmək üçün qətiyyətli addımlar atdı, qalan bankları kapitalizasiya edərkən və 2018-ci ildə Azərbaycan Beynəlxalq Bankının özəlləşdirilməsinə zəmin hazırladı. 2017-ci ilin sonuna bankların sayı Azərbaycan 45-dən (2015-ci ildə) 30-a düşdü. Zəif aktiv keyfiyyəti və valyuta riskləri səbəbindən 2018-ci ildə bir neçə digər bankın bağlanması istisna edilmir. Üstəlik, maliyyə xidmətlərinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsində göstərildiyi kimi, maliyyə qurumlarının likvidlik və kapitallaşma məsələlərini həll etmək üçün əlavə infrastruktur yaradılır. Bu çərçivədə Azərbaycan Beynəlxalq Bankı, Bank Respublika, Xalq Bank, Kapital Bank, PAŞA Bank, Rabitebank, Unibank və Ziraat Bank Azərbaycan borclu banklar haqqında Mərkəzləşdirilmiş Kredit Bürosu yaratdı.

2016-cı ildə 1,7 milyard manatlıq zərərin ardından (bunun 1,3 milyard manatı Azərbaycan Beynəlxalq Bankının zərərləridir), Azərbaycan bank sektoru 2017-ci ildə mənfəətini bərpa etdi. Bankların məcmu kapitallaşması 1,9 milyard manatdan 3,1 milyard manata yüksəldi. Yenə də maliyyə sıxıntısının əsas günahkarlarından biri olan dolların qiyməti yüksək olaraq qaldı: 1 sentyabr 2017-ci il tarixinə depozitlərin xarici valyutada həcmi 74,6%-dir.

Ölkədəki son maliyyə sıxıntısını və xüsusilə neft qiymətlərindəki böyük enmə və milli valyutanın devalvasiyası səbəb olduğu ölkədəki makroiqtisadi problemləri və hökumətin iqtisadiyyatı şaxələndirmək üçün davamlı səy göstərməsində bank sisteminin əhəmiyyətini nəzərə alaraq, bu vacibdir bank sektorunu təsir edən amilləri araşdırmaq üçün bank sektoruna seçməyimiz əhəmiyyətlidir. Bu məqsədlə

banka məxsus məlumatların mövcudluğunu və keyfiyyətini nəzərə alaraq, empirik analiz aparmaq üçün 2012-ci ilin birinci rübü ərzində Azərbaycanın 10 ən böyük bankını daxil etməklə 22 bankı seçdik. Qeyd edək ki, 2017-ci ilin birinci rübündə aktivlər, səhmlər, kreditlər və depozitlər baxımından ümumilikdə seçilmiş bankların səhmləri müvafiq olaraq 93%, 88%, 92% və 95% idi. Aşağıdakılardan sonra dinamik bir model qəbul etdik. bankın gəlirlilik ədəbiyyatında nəzəri çərçivə və Panel Ümumiləşdirilmiş Anlar Metodu (PGMM) istifadə edərək qiymətləndirilmişdir.

Bank həcmi, kapital və kreditlərin banka xas dəyişənlər kimi iqtisadi dövr, inflyasiya və makroiqtisadi göstəricilər kimi neft qiymətlərinin bankların mənfəətinə statistik olaraq əhəmiyyətli dərəcədə müsbət təsirləri olduğunu gördük. Bununla birlikdə likvidlik riski və məzənnə devalvasiyası mənfəətlə mənfəətə bağlıdır. Üstəlik, gəlirliliyin orta əzmkarlıq göstərdiyi və beləliklə bank sektorunun kifayət qədər rəqabətə davamlı olduğu aşkar edildi. Daha da möhkəmlik testləri apardıq və əmanətlərin bankların gəlirliliyini artırmadığını və empirik analizdə ölkəyə xas xüsusiyyətlərin nəzərə alınmaması lazım olduğunu aşkar etdik.

Neft gəlirləri bank sektoru da daxil etməklə Azərbaycanın maliyyə sektorunun inkişafında böyük rol oynayır. İqtisadiyyatda neftlə əlaqəli fəaliyyətlər, neft qiymətləri kimi beynəlxalq amillərlə ciddi şəkildə müəyyən edilir. Başqa sözlə, neft sektorundakı inkişaf və iş dövrləri ekzogen olaraq təyin olunur. Bu, Azərbaycanın başqa bir xüsusiyyətini ortaya qoyur ki, iqtisadi fəaliyyətlər və ya iqtisadi dövrlər, neft sektoru ekzogen davrandığı üçün ümumi ÜDM-dən çox, qeyri-neft sektoru ilə daha yaxşı təmsil olunmalıdır. Beləliklə, yuxarıda göstərilən iki xüsusiyyət neftdən asılı olma nəticəsində yaranır və empirik analizdə ayrıca nəzərə alınmalıdır.

Bankın gəlirliliyi üçün makroiqtisadi mühitin digər vacib məsələsi də məzənnədir. Azərbaycan, Rusiya və Qazaxıstan kimi digər neftdən asılı keçid iqtisadiyyatları kimi, yerli valyutanın 2015-ci ildə neft qiymətləri düşənə qədər uzun müddət ərzində bahalaşmasının qarşısını almaq üçün sabit məzənnə rejiminə əməl etdi. 2015-ci ilə qədər 1 ABŞ dolları 0.78 manat həcmində müəyyən olunurdusa,

hazırda bu 1 ABŞ dollarının dəyəri 1.70 manat həcmində götürülür. Digər bir amil neftin ucuzlaşmasıdır. Azərbaycan neft ölkəsidir və iqtisadiyyatı neft təməlləri üzərində qurulub. Bu səbəbdən, manatın üzən məzənnəyə keçməsi düşünülməkdədir. Azərbaycan manatı 2015-ci ildə ABŞ dollarına qarşı iki dəfə devalvasiya uğradı və bu da əhəmiyyətli dərəcədə dəyər itkisi ilə nəticələndi. Əvvəlcə Manat 34% qiymətləndirildiyi fevral ayında, daha sonra dekabr ayında devalvasiya 17% olduğu zaman həyata keçirildi. (Bəşirov. R: 2016. s. 72.)

2016-cı ildə Manat ABŞ dollarına qarşı daha da dəyər itirdi və məzənnə 2017-ci ilin birinci rübündə 1.8 idi (nümunəmizin sonu), yəni Manat iki dəfədən çox ucuzlaşdı. Digər mənfi nəticələr arasında bu nəhəng devalvasiya bank sektoruna da ziyan vurdu, digərləri ilə yanaşı, milli valyutanın devalvasiyasının bankların ölçülərindən və mənfəət dəyərindən asılı olmayaraq necə və hansı yollarla uğursuzluğa yol açdıqlarını müzakirə edirlər. Devalvasiya Azərbaycanda bank sektoruna mənfi təsir göstərdi:

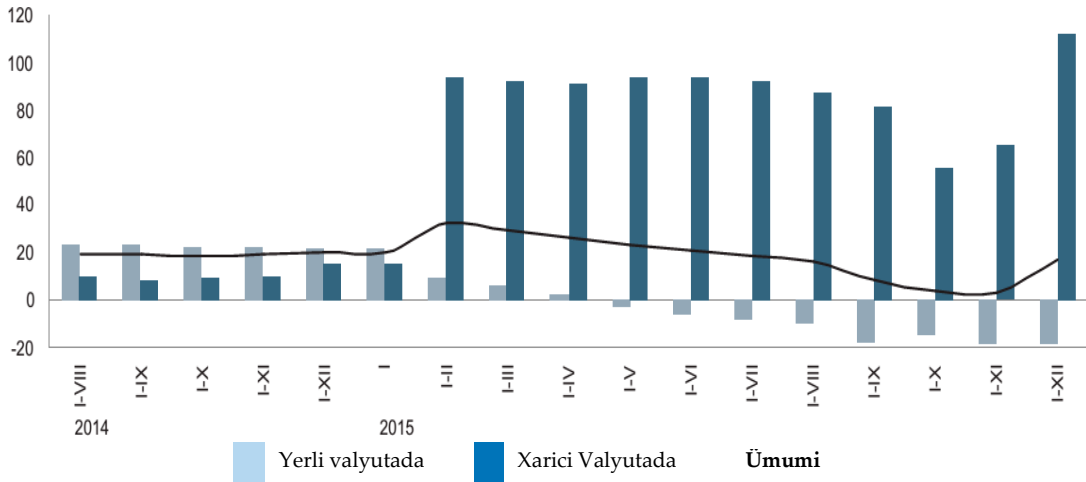
1. Azərbaycan banklarının beynəlxalq maliyyə qurumlarından və xarici banklardan ABŞ dolları və Avro ilə borc aldıkları kredit faiz faizlərini birbaşa artırdı
2. ABŞ dolları ilə verdikləri kreditlər, müştərilərin geri ödəmələri üçün çox baha başa gəldi və beləliklə çox riskli oldu
3. Manatın ucuzlaşması, bankların müştərilərinin bank sistemində olan inamlarını itirməsi səbəbindən depozitin işləməsinə səbəb oldu.

2015-ci ilin fevral ayında Manatın ilk devalvasiyası əmanət və kreditlərin tərkibinə və nəticədə bankların gəlirliliyinə kəskin mənfi təsir göstərdi. Şəkil 1 Azərbaycan banklarının məzənnə məsələsinə necə həssas olduqlarını göstərir.

Bankların maliyyə sektoru ilə əlaqəli xüsusiyyətlərinə gəldikdə, bəzi məqamlar müzakirə edilməlidir. Məsələn üçün, bankların vəsaitlərinin əsas mənbələri (investisiyaları və kreditləri daxil olmaqla) bu mənbələr əmanət deyildi. Onlar bankların müştəriləri cəlb etmək üçün, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı, Beynəlxalq Maliyyə Əməkdaşlığı və Alman maliyyə qurumları kimi beynəlxalq maliyyə qurumlarından götürdükləri borclar idi. Mərkəzi Bankın hesabatına görə

xarici borc və onun aktivlərə nisbəti 2012-ci ildən bu yana əhəmiyyətli dərəcədə artmaqdadır. Əlavə olaraq, depozitlərin cəmi öhdəliklərdəki payı azaldı, xarici borclar 2012-ci ildən bəri artdı. Azərbaycan Mərkəzi Bankının Statistik Bülleteninə görə, depozitlər 2015-ci ildə bankların cəmi öhdəliklərinin yalnız 49.9% -ni ödəyə bilirdi.

Qrafik 2: Kreditlərin artım tempi.

Mənbə: CBAR SB-(2015).

Bunun qarşısını almaq üçün banklar əmanət cəlb edirdilər, çünki bu, adətən yerinə yetirməli olduqları xidmətlərdən biri idi. Vaxt keçdikcə kredit və depozit faizlərinə baxdıqda bu fərq asanlıqla müşahidə olunurdu. Kreditlərin depozitlərdən daha yüksək olması səbəbilə, bu ikisi arasındakı fərq böyük bir uçurum idi. Məsələn, kommertiya bankları tərəfindən təklif olunan kreditlərin faiz dərəcəsi 16% -dən 34% -ə qədər, 2013-cü ildə isə depozit faizləri 8% -ə düşmüşdü. Kredit faizləri yüksək idi, çünki ev təsərrüfatlarından və özəl sektordan kreditlərə tələb yüksək idi. Depozit dərəcəsi kifayət qədər aşağı idi, çünki yenə də Azərbaycanda banklar əmanətləri əsas kredit mənbəyi hesab etmir. Bunu, 2012-ci ildən bəri 140% -dən yüksək olan Azərbaycan bankları üçün kreditlərin əmanətlərə nisbətində baxaraq müşahidə edə bilərik. Beləliklə, kreditlərin bankların gəlirliliyi ilə müsbət əlaqəli olması gözlənilir, lakin əmanətlər üçün eyni şeyi söyləmək çətindir. Depozitlərin bankların borcu hesab edildiyi və əmanət sahiblərinə qarşı faiz ödəməli olduqları üçün mənfi bir münasibət gözlənilməkdədir. (Orucov. İ: 2016. s. 72.)

2.3 Maliyyə bazarlarının tənzimlənməsi sisteminin təhlili və qiymətləndirilməsi

Bazar iqtisadiyyatının vacib xüsusiyyətlərindən biri ixtisaslaşdırılmış genişləndirilmiş infrastruktur üçün “bazarların” olmasıdır. Bu bazarlara əmtəə bazarları, əmək bazarları, maliyyə bazarları daxildir. Onların arasında əsas yeri maliyyə bazarları tutur. Hər bir ölkənin tədiyyə balansında əks olunan maliyyə axınları beynəlxalq maliyyə bazarlarında aparılan hesablamalarda görünür. Müasir şəraitdə, mülkiyyət formasından asılı olmayaraq maliyyə bazarları həm makroiqtisadi sahədə həm də dövlət səviyyəsində maliyyə ehtiyatlarının təmin edilməsində mühüm rol oynayır. (https://en.cbar.az/assets/4025/NEW_BULLETEN-12-2015_ENG_OK.pdf)

Ölkənin maliyyə sisteminin gücləndirilməsi dövlətin hazırkı mərhələdə qarşılaşdığı ən vacib vəzifələrdən biridir. Sabit iqtisadi artım lazımı maliyyə mənbələrinin səfərbər edilməsini tələb edir. Tədqiqatın bu yarım fəslində Azərbaycan Respublikasının maliyyə sistemini təhlil edəcəyik.

Müasir şəraitdə maliyyə bazarlarının spesifikliyi

Rəqabətli bazarda maliyyə bazarları, sektorlararası kapital axınını təmin edən ən rəşional investisiya qərarlarını qəbul edən mərkəzdir, milli yığıcı səfərbər edərkən, ölkə iqtisadiyyatının maliyyələşdirilməsinə yönəlmiş mühüm vasitə kimi çıxış edir. Bu baxımdan maliyyə bazarları ölkənin iqtisadi inkişafının təmin edilməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Maliyyə bazarının inkişafı iqtisadi artım və iqtisadiyyatın rəşional quruluşunun formalaşması üçün münbit zəmin yaradır. Son illərdə respublikada maliyyə bazarının formalaşması istiqamətində bir sıra tədbirlər həyata keçirilmişdir. Bu tədbirlər borclanma və ya kredit bazarı, valyuta bazarı və qiymətli kağızlar bazarını əhatə etmişdir.

Maliyyə bazarı dedikdə, pul axınının təşkilı üçün xüsusi bir forma və sahə nəzərdə tutulur. Yaranma ehtiyacını müəyyən edən amillərdən biri də maliyyə mənbələrinin qeyri-bərabər paylanmasıdır. Məsələn burasındadır ki, bu bölüşdürmə ilə bəzi müəssisələr artıq maliyyə mənbələri əldə etməyə başlayır, bəzilərinə isə çatışmazlıqlar var. Eyni zamanda, maliyyə bazarı, müəssisələrin bir hissəsindən

digər hissəsinə maliyyə ehtiyatlarının hərəkətinin mühüm forması kimi çıxış edərək, mövcudluğunun zəruriliyini və fəaliyyət göstərməsinin vacibliyini sübut edir. Bütün bunlar maliyyə bazarının "vasitəçi" rolunu oynadığı, sahiblərindən vəsaitləri bu vəsaitə ehtiyacı olanlara yönəltməsi deməkdir.

Maliyyə bazarının özü iki böyük seqmentdən ibarətdir: Bunlar aşağıdakılardır:

1. kredit kapitalı bazarı
2. qiymətli kağızlar bazarı.

Kredit kapitalı bazarı - kredit kapitalının dövriyyəsinin təmin edilməsi prosesində yaranan münasibətləri və ya dövriyyənin təşkili formasını ifadə edir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə və kredit qurumları istehsal müəssisələri arasında vasitəçi olmaları ilə yanaşı, maliyyə və kredit təşkilatlarının dövriyyəsində aparıcı rol oynayır və eyni zamanda bütün ticarət fəaliyyətlərinin katalizatoru rolunu oynayırlar. Sığorta şirkətləri, investisiya fondları, kommersiya bankları daha çox gəlir gətirən və daha yüksək borc ödəmə qabiliyyətinə sahib olan maliyyə və kredit mənbələrinin və iqtisadiyyatın sahələrində istiqamətləndirilməsinə imkanlar yaradır.

Azərbaycanda maliyyə sisteminin tənzimlənməsi

İndiki mərhələdə dövlətin qarşısında duran ən vacib vəzifələrdən biri ölkənin maliyyə sisteminin gücləndirilməsidir. Sabit iqtisadi artım lazımı maliyyə mənbələrinin səfərbər edilməsini tələb edir. Bütün sivil ölkələrdə olduğu kimi, maliyyə bazarı da pul hədəflərinə çatmaq üçün inkişaf etdikcə, dövlət bu istiqamətdə qiymətli kağızlar bazarındakı əməliyyatlara üstünlük verməlidir. Bu baxımdan qiymətli kağızlar bazarı bank sisteminə alternativ olmalıdır. Müasir iqtisadiyyatda qiymətli kağızlar bazarı investisiya kapitalının konsentrasiyası və yenidən bölüşdürülməsinin əsas mexanizmlərindən biri kimi çıxış edir. Başqa sözlə, qiymətli kağızlar bazarı iqtisadi artımın “qənaət-investisiya” əlaqəsini və iqtisadiyyatın sektorları arasında çevik maliyyə mənbələri axınını təmin edən bir mexanizm olmalıdır.

Azərbaycan Respublikasında mükəmməl qiymətli kağızlar bazarının fəaliyyət göstərməsi ölkə iqtisadiyyatının inkişafında mühüm amillərdən biridir. Azərbaycan

Respublikası Prezidentinin 26 iyul 1999-cu il tarixli Fərmanına uyğun olaraq. “Azərbaycan Respublikası Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin fəaliyyətinin təmin edilməsi haqqında” ölkədə qiymətli kağızlar bazarının fəaliyyətinin təməli qoyuldu. 1999-2004-cü illər arasında qiymətli kağızlar bazarının tənzimləyici və hüquqi bazası yaradıldı, bu bazarda fəaliyyət göstərən peşəkar iştirakçıların formalaşdırılması prosesi başa çatdırıldı və bu sahəni tənzimləmək üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirildi. (Mahmudov İ.M:2010. s. 134.)

Qiymətli kağızlar bazarının əsas vəzifəsi sərmayə mənbələrinin sahələrarası bölgüsünü və Azərbaycan iqtisadiyyatına daxili və xarici investisiyaların maksimum axınını təmin etmək, həmçinin əmanətlərin stimullaşdırılması və əmanətlərin investisiyaya çevrilməsi üçün lazımi şərait yaratmaqdır.

Dünya iqtisadiyyatının qlobalaşması, elmi-texniki tərəqqinin yeni bir mərhələsinə qədəm qoyması, kapital hərəkətinin beynəlmilləşməsi və bu əsasda global miqyasda iqtisadi proseslərin idarə edilməsi və təşkili, habelə son on ildə vahid mərkəzdən onları uyğunlaşdırmaq və idarə etmək cəhdi Azərbaycanda əsas deformasiya, keçid modeli və inkişaf modelini yaratdı.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrin yeni iqtisadi sistemə keçməsi - bu ölkələri böhrandan çıxarmaq üçün hələ də uğursuz cəhdlə yanaşı, eləcə də iqtisadi inkişafın təmin edilməsi zərurəti investisiyanın xüsusi əhəmiyyətini müəyyənləşdirir. Bu problemləri həll etmək üçün yuxarıda adı çəkilən ölkələrin qrupuna daxil olan ölkələr, o cümlədən Azərbaycan kifayət qədər daxili imkanlara malik deyildir. Bu baxımdan xarici ölkələrin maliyyə dəstəyi bu problemlərin həllinə nail olmaq istiqamətində yeganə çıxış yolu olaraq görülür. Əksər maliyyə qurumlarının, xüsusən də Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF), Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı (IBRD) və bu kimi digər strukturların maliyyə yardımı etdikləri və bu yaxınlarda yeni iqtisadi sistemlərə keçən ölkələrə kredit verdiyi məlumdur və bu proses bu maliyyə qurumları tərəfindən müəyyən edilmiş xüsusi şərtlər və prinsiplər əsasında həyata keçirilir. Beləliklə, həyata keçirilən iqtisadi siyasət çərçivəsində maliyyə sabitləşməsinə üstünlük verilərək, iqtisadiyyatın real sektorunun taleyi əsasən makroiqtisadi göstəricilərin dinamikasından və səviyyəsindən asılı olaraq

həll olunur. İnflyasiyanın aradan qaldırılmasını, kəsirsiz büdcənin mövcudluğunu və milli valyutanın dayanıqlığını şərt kimi götürərək yuxarıdakı şərtlərə riayət olunmasının investisiya aktivliyini və iqtisadi böyüməni təmin etmək üçün yetərli olduğuna inanılır. Eyni zamanda, milli valyutanın konvertasiya olunmasını təmin etmək, istehsal faktorlarına deyil, büdcədə və bunun sayəsində manat kəsinin aradan qaldırılmasına, daxili və xarici borcları artıraraq maliyyə sabitliyini təmin etməyə şərait yaradır.

Azərbaycan iqtisadiyyatının dünya iqtisadi sisteminə inteqrasiyası genişləndikcə, ölkəmizin dünya iqtisadiyyatındakı yeri və rolu getdikcə müzakirə predmetinə çevrilir. Qloballaşma proseslərinin genişlənməsi ilə dünyada baş verən iqtisadi, siyasi və sosial dəyişikliklər Azərbaycan iqtisadiyyatına dolaylı və ya birbaşa təsir göstərir.

Qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikasının yeni iqtisadi sistemə keçidi "Strateji Yol Xəritəsi" konsepsiyası ilə əlaqələndirilir. Bu baxımdan maliyyə mənbələrindən səmərəli istifadə, bu rasionallığın sabitliyini təmin etmək, habelə ölkənin qeyri-neft sektorunun inkişafı istiqamətində maliyyə mənbələrindən məqsədyönlü istifadə etmək Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının formalaşmasında və dünya iqtisadi sistemə inteqrasiyasında mühüm və əhəmiyyətli rol oynaya bilər.(Strateji Yol Xəritəsi. 2016. s. 35.)

Azərbaycanda xarici iqtisadi və maliyyə əlaqələrinin formalaşması.

Məlumdur ki, müasir şəraitdə dünyanın iyirmi altı dövləti bazar iqtisadiyyatı baxımından inkişaf etmiş ölkələr hesab olunur. Bunlardan iqtisadiyyatı ən inkişaf etmiş yeddi ölkə, G7 ölkələri adlanır. Bu ölkələrdən biri olmaq üçün respublikamızda iqtisadi inkişaf tempinin sürətləndirilməsinə yönəlmiş təsirli, rasional və optimal tədbirlərin həyata keçirilməsinə, həmçinin ölkədə maliyyə sabitliyinin təmin olunması üçün tədbirlərə ehtiyac var. Yuxarıda göstərilənlərin hamısı ilə əlaqəli olaraq, ən vacib amillərdən biri, lazımi maliyyə mənbələrinin formalaşması üçün əsas ola biləcək tam bir maliyyə mexanizmindən istifadə edilməlidir.

Qloballaşmanın xarakterik xüsusiyyətlərindən biri də birbaşa xarici investisiyaların artmasıdır. Son 25 ildə birbaşa investisiyalar dünya ümumi daxili məhsul səviyyəsinə və beynəlxalq ticarət həcminə nisbətən daha yüksək dərəcədə artmışdır.

Azərbaycana qoyulan investisiyaların tez bir zamanda geri qaytarılmasına baxmayaraq, qlobal investisiya balansındakı payları çox azdır. (Əbdülsəlimzadə Q: 2014. s. 67.)

Dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra respublikada totalitar rejimdən demokratik cəmiyyətə, mərkəzləşdirilmiş planlı iqtisadiyyatdan bazar iqtisadiyyatına keçid, habelə dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya yolunu müəyyənləşdirən müəyyən islahatlar həyata keçirildi. Müstəqil bir dövlət olaraq dünya ölkələri ilə ikitərəfli və çoxtərəfli əlaqələrin qurulması, eləcə də Azərbaycanın beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığı ölkəmizin iqtisadi siyasətinin əsas prioritet istiqamətlərinə çevrilmişdir.

İndiki mərhələdə Azərbaycan dövləti və korporativ emitentlər (borcalanlar) beynəlxalq kapital bazarına çıxış əldə etmiş və qeyri-rezidentlər ölkənin maliyyə bazarında daha fəal olmuşlar. Böyük xarici valyuta ehtiyatlarının olması səbəbindən Azərbaycanın BVF və Dünya Bankı kimi rəsmi beynəlxalq kreditörlerle əlaqələri yeni bir mərhələyə qədəm qoydu.

1994-cü ildən bəri Azərbaycan dövlətinin həyata keçirdiyi xarici iqtisadi siyasət respublikanın həm beynəlxalq maliyyə və kredit təşkilatları, həm də dünyanın əksər ölkələrinin oxşar təşkilatları ilə əlaqələrini əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirməyə imkan verdi. İqtisadiyyatın dinamik inkişafına nail olmaq üçün Azərbaycan dövlətinin xarici iqtisadi siyasətinin əsas istiqamətləri bir tərəfdən ölkəyə xarici investisiyalar cəlb etmək, digər tərəfdən xarici tərəfdaşlarla bərabər ticarət-iqtisadi əlaqələr qurmaq, eyni zamanda iqtisadi islahatların həyata keçirilməsini sürətləndirmək və "açıq qapı" siyasəti çərçivəsində beynəlxalq maliyyə və kredit qurumları ilə əməkdaşlıq etməyə başladı.

Azərbaycan dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra həyata keçirilən ilk tədbirlərdən biri də ölkənin beynəlxalq maliyyə təşkilatlarına üzv olmasıdır. 1992-

ci ilin sentyabrından etibarən Azərbaycan Respublikasının nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlara - BVF və BYİB-ə üzvlüyü başladı. Bu, Azərbaycanın müstəqilliyini təsdiqləyən amillərdən biri olmaqla, respublikanın dünya inteqrasiya proseslərinə daha fəal daxil olması üçün ilkin şərt kimi çıxış edir. Bundan əlavə, Azərbaycan bir sıra müvafiq regional təşkilatlarla daim əlaqə saxlayır. Bunlar arasında İslam İnkişaf Bankı, Küveyt Fondu və Beynəlxalq Kənd Təsərrüfatı İnkişafı Fondu da var. Azərbaycan Respublikasının müvafiq maliyyə qurumları beynəlxalq və regional maliyyə və kredit təşkilatları ilə yanaşı ayrı-ayrı ölkələrin maliyyə infrastrukturunu ilə sıx əlaqədədirlər və öz maliyyə imkanlarından istifadə edə bilirlər. Bunların arasında Türk Eximbank, Yapon Eximbank, Alman Rekonstruktiv Kredit Bankı, İngilis Bank Qrupu və s. vardır.

Kreditləşmə dünya ölkələri arasında iqtisadi əlaqələrin formalarından biridir. Beynəlxalq maliyyə qrupları və hər şeydən əvvəl, Beynəlxalq Valyuta Fondu ölkəmizə kredit ayırmağa can atırlar. Son məlumatlara görə, respublikanın xarici ölkələrə və xarici maliyyə qurumlarına borcu 1 yanvar 2017-ci il tarixinə 6 milyon 913,2 milyon ABŞ dolları (12 241,3 milyon manat səviyyəsində) olub. Ölkənin xarici borcunun ümumi daxili məhsula (ÜDM) nisbəti% 20.4-dir ⁴². Borcun həcmi dövlətin birbaşa öhdəliklərini və dövlət zəmanəti şərti ilə cəlb olunan borcları əhatə edirdi. Xarici dövlət borcu əsasən beynəlxalq maliyyə qurumlarının kredit proqramları və infrastruktur layihələrindən, habelə beynəlxalq maliyyə bazarlarında yerləşdirilən qiymətli kağızlardan ibarətdir.

Azərbaycan Respublikasının maliyyə sisteminin mövcud vəziyyətinin təhlilindən də göründüyü kimi, xarici kapitalın qoyulması ölkənin xarici iqtisadi əlaqələrinin vacib formasıdır. 1991-ci ildən etibarən dövlət müstəqilliyini bərpa etmiş və dərin iqtisadi böhrandan keçən bir ölkə üçün xarici kapitalın əhəmiyyətini qiymətləndirmək çətindir. 1992-ci ildən bəri xarici investisiya axını ilbəlil artmış, ancaq ölkədə baş verən iki devalvasiyanın yaratdığı proseslər son illərdə bəzi kapital axınına səbəb olmuşdu. Lakin Strateji Yol Xəritəsi konsepsiyasının icrası ilə bağlı dövlət siyasəti, fikrimcə, yaxın gələcəkdə ölkədə qeyri-neft sektorunun bütün sahələrində intensiv iqtisadi artıma kömək edəcəkdir. (Bağırov M.M: 2003. s. 83.)

III FƏSİL. MALİYYƏ SEKTORUNDA TARAZLIĞIN ƏLDƏ EDİLMƏSİ TƏDBİRLƏRİ

3.1 Azərbaycanda maliyyə sektorunda risklərinin azaldılması tədbirləri

Qlobal maliyyə böhranı qorxunc problemlər yaradır. Maliyyə qloballaşması böhranın dünyaya yayılmasını sürətləndirir. Siyasətçilər, xüsusən də bankirlər, maliyyə böhranının qarşısını almaq üçün nəyi? necə etməli olduğuna qərar verməlidirlər. Bu suala cavab vermək üçün əvvəlcə maliyyə böhranının mahiyyətinin nə olduğunu və ümumi iqtisadiyyata necə təsir göstərə biləcəyini başa düşmək lazımdır.

Azərbaycanda bank sistemi, digər inkişaf etməkdə olan ölkələrdə olduğu kimi, daxili maliyyə bazarının da əsas tərkib hissəsidir və iqtisadiyyatın bir sıra vacib sahələri üçün yeganə xarici maliyyələşdirmə mənbəyidir. Maliyyə pozğunluğunun mahiyyətini anlamaq üçün maliyyə bazarlarında borc verənlər və borcalanlar arasındakı məlumatların asimmetriyasından xəbərdar olmaq çox vacibdir. Asimmetrik məlumatlar nəticəsində maliyyə bazarlarındakı narahatlıqlar borcalanlara kreditlərin verilməsində azalma - kredit böhranı və bununla da investisiya və iqtisadi aktivliyin azalmasına səbəb ola bilər. Bu vəziyyətdə banklar maliyyə vasitəçisi rolunu tam olaraq yerinə yetirə bilmirlər.

İnformasiya asimmetriyası nöqtəyi-nəzərindən yanaşmanın maliyyə böhranlarının mahiyyətini başa düşməyə necə kömək etdiyini izah etdikdən sonra Azərbaycanın bank sektorundakı informasiya asimmetriyasına və Mərkəzi Bankın iqtisadiyyatda informasiya asimmetriyasının yaratdığı kredit daralması problemini aradan qaldırmağa imkan verən böhran əleyhinə siyasətinin tədbirlərinə diqqət yetirilmə vacibdir. Bunun üçün ilk öncə asimmetriyanın mahiyyətini nəzərə alaraq, hazırda bank sektorunun sabitliyini də təhlil etmək lazımdır.

Maliyyə quruluşunun iqtisadi fəaliyyətə təsirini araşdıran informasiya asimmetriya ədəbiyyatı maliyyə böhranlarının mahiyyətinin kifayət qədər geniş təriflərini təqdim edir. İnformasiya asimmetriyası konsepsiyası, maliyyə müqaviləsinin iki tərəfinin sahib olduğu məlumat fərqləri ilə əlaqələndirilir. Bir maliyyə müqaviləsi vəziyyətində, borcalanın investisiya layihəsi haqqında daha çox

bildiyindən, borc verənə görə məlumat üstünlüyü var. Bu informasiya üstünlüyü sözdə "limon" probleminə gətirib çıxarır ("limon" - Amerika jarqonunda - bazarda təklif olunan keyfiyyətsiz avtomobil mənasını ifadə edir.

Bu zaman banklarda çox vaxt kredit problemləri ortaya çıxır, çünki borc verən üçün borcalanın investisiya imkanlarının kifayət qədər yaxşı olduğunu və risklərinin məqbul olub-olmadığını və ya borcalanın investisiya layihəsinin keyfiyyətinin çox yüksək olmadığını və risklərin əhəmiyyətli olduğunu qiymətləndirmək çətindir. Borc verən yaxşı borcalanı pis kreditdən ("limon") ayıra bilmirsə, əlverişsiz seçim problemi ilə qarşılaşacaq və etibarsız borcalanlara verildiyi daha yüksək faizlə bütün kreditləri verəcəkdir. Nəticədə, yaxşı borcalanlar faizləri ödəməli olduqlarından daha yüksək dərəcədə ödəməli olacaqlar. Bu problem üzündən bir sıra yaxşı borcalanlar bazarı tərk edə bilər. Bu problemin təhlili göstərir ki, əlverişsiz seçim kreditləşmənin azalmasına və müvafiq olaraq iqtisadiyyata yatırımın azalmasına və ümumi iqtisadi fəaliyyətin azalmasına səbəb olacaqdır. (Bağırov M.M: 2003. s. 84.)

Məlumat asimetrləri iqtisadiyyatda kredit böhranına səbəb ola bilər, çünki yüksək faiz dərəcələri mənfəi seçimi daha da gücləndirəcəkdir. Banklar, çox borcalanları riskli olanlardan ayırmaqda çətinlik çəkirlər və bunu etmək üçün faiz dərəcələrini borcalanları seçmək üçün bir vasitə kimi istifadə etməlidirlər. Faiz dərəcəsi artdıqca borcalanların risklilik səviyyəsi də artır və bu da bankın mənfəətini azaldır. Beləliklə, kreditə tələb bankın təklifini üstələyirsə, faiz dərəcəsinə artırmaq zərərli ola bilər. Bunun əvəzinə banklar borc verməyi azaldır. Bazarda kreditə tələbat çox olsa da, faiz dərəcəsidəki artım bazarı tarazlığa gətirməyəcək, çünki əlavə artım yalnız kredit təklifini azaldacaq və beləliklə tələbin təklifdən artıqlığını daha da artıracaq. Buna görə faiz dərəcələrindəki artım iqtisadiyyatda bir kredit daralmasına səbəb olacaq

Borcalanlar və borc verənlər arasındakı informasiya asimetriyası, maliyyə bazarlarının səmərəliliyinə təsir göstərən "pis niyyət riski" problemini də doğurur. Ədalətsizlik riski kredit müqaviləsi bağlandıqdan sonra yaranır, çünki borc verən, kreditor baxımından arzuolunmaz hərəkətlər etmək üçün stimula ola bilər. Artan faiz

dərəcələri, müəssisələrin nominal dəyərinin azalmasına və bununla da girov qoyulmuş aktivlərin dəyərinin aşağı düşməsinə və borcalanların balans hesabatlarının zəifləməsinə səbəb ola bilər. Kreditlər üzrə yüksək faiz dərəcələri xüsusilə pis niyyət riskinə səbəb olur: nominal dəyəri azalan borcalanlar borc ala bildikləri anda daha riskli investisiya layihələrinə girməyə təşviq edirlər. Praktikada borcalanların xalis dəyərindəki azalmalar saxtakarlıq və əlverişsiz seçim riskini artırır. Müvafiq olaraq, borcalanların xalis dəyərindəki belə bir azalma, borc verilməsinin azalmasına və dolayısı ilə investisiyaların azalmasına və ümumi iqtisadi aktivliyin azalmasına səbəb olur.

Gözlənilməmiş deflyasiya və ya dezinfilyasiya, sərvəti borclulardan kreditlərə paylayır, borcun həqiqi dəyərini artırır və bununla da borcalanın xalis dəyərini azaldır. Xalis dəyərdəki bu azalma borcalanı əməliyyat xərclərini və gələcək üçün maliyyə öhdəliklərini azaltmağa sövq edir və bu da iqtisadiyyatı daha da aşağı salır. Nəticədə mənfi seçim və ədalətsizlik riski artmaqdadır və bu, investisiya və iqtisadi fəaliyyətin azalmasına səbəb olur. (Məmmədova S.M: 2018. s. 82.)

İnformasiya asimetriyasının təsiri maliyyə böhranlarının təsiri altında iqtisadi fəaliyyətin azalması üçün başqa bir mexanizmin yaranmasına səbəb olur. Maliyyə bazarlarındakı pozulma bankların sayını azaldır, bu da borcalanlara kredit verilməsinin azalmasına və bu da öz növbəsində iqtisadi aktivliyin azalmasına gətirib çıxarır. Bank çaxnaşması halında banklar vasitəçi rolunu tam yerinə yetirmə qabiliyyətini itirir. Çaxnaşma zamanı əmanətçilər əmanətlərinin təhlükəsizliyindən qorxaraq onları bank sistemindən çıxarırlar, bu da verilən kreditlərin azalmasına və əmanətlərin həcmnin dəfələrlə artmasına səbəb olur. (Orucov. İ: 2012. s.138.)

Burada məlumatların asimetriyası birbaşa maliyyə böhranının mənbəyinə çevrilir, çünki əmanətçilər borclarını ödəmə qabiliyyətli və iflas banklarından bərabər şəkildə götürürlər, çünki aralarını ayırd edə bilmirlər. Beləliklə, bank çaxnaşması maliyyə sistemində epidemiya təsirinə səbəb ola bilər: əmanətçinin bankının ödəmə qabiliyyəti barədə məlumatın olmaması bütün banklardan əmanətlərin böyük miqdarda çıxarılmasına səbəb olur. Bundan əlavə, bankların

mümkün depozit axınından qorunmaq istəyi onları əmanətlərin ümumi həcmindəki ehtiyat payını artırmağa məcbur edir ki, bu da verilən kreditlərin azalmasına və nəticədə likvidlik böhranı ilə nəticələnir.

Mənfi seçimi azaltmaq və kredit bazarlarında pis niyyət riski problemini (və ya daha çox əsas agent-agent problemi) azaltmanın bir yolu borcalanın krediti təmin etmək üçün təminat verməsidir. Beləliklə, borcalan özünü müflis elan edərsə, borc verən, girov qoyulmuş əmlaka sahiblik tələb edə və zərərlərini ödəmək üçün sata bilər. Girov qoyulan aktivlər kifayət qədər yüksək keyfiyyətə malikdirsə, borcalanın keyfiyyətinin nə qədər yüksək və ya aşağı olduğunu bilmək artıq vacib deyil. Bu səbəbdən, girov olduğu təqdirdə borc alan ilə borc verən arasında informasiya asimetriyası artıq bazarda o qədər də vacib amildir. (Niftullayev. V: 2002. s. 183.)

Kredit bazarlarındakı xoşagəlməz seçimi azaltmaq və əsas agent probleminin şiddətini azaltmaq üçün başqa bir yol genişləndirici mərkəzi bank pul siyasəti yolu ilə faiz dərəcələrini aşağı salmaqdır. Aşağı faiz dərəcələri, firmaların xalis dəyərini artıraraq, gəlirli investisiya layihələri ilə yüksək keyfiyyətli borcalanları bazara cəlb edir. Nəticədə, kredit bazarlarında faiz dərəcələrinin aşağı düşməsinə səbəb olan genişləndirici pul siyasəti, investisiya və iqtisadi aktivliyi artırır və bununla da mənfi seçimi və maliyyə bazarlarındakı əsas agent probleminin şiddətini zəiflədir.

Digər tərəfdən, aktivlərin real dəyərini təsir etməyən gözlənilməz inflyasiya, firmaların balanslarındakı borcların həqiqi dəyərini azaldır və borcalanların xalis dəyərini artırır ki, bu da mənfi seçimi və əsas agent problemini azaldır və eyni zamanda investisiya və iqtisadi fəaliyyət artımlara səbəb olur.

Azərbaycanın maliyyə sistemi 148 kommersiya bankına və bank olmayan kredit təşkilatına əsaslanır. Bunlardan 47-si özəl 46 dövlət daxil olmaqla kommersiya banklarıdır. Bu 47 kommersiya bankından 23-ü xarici kapitallı banklardır. Yeddi bank xarici. Qalan 101-i bank olmayan kredit təşkilatlarıdır ki, bunların da 80% -i kredit ittifaqlarıdır. Bank sektoru ümumi kredit təşkilatlarının yalnız 32% -ni təşkil etsə də, bütün maliyyə aktivlərinin 98%-i bankların aktivləridir. Kommersiya bankları iqtisadiyyatdakı bütün uzunmüddətli kreditlərin 98%-ni, qısamüddətli

kreditlərin isə 94%-ni verdi. Azərbaycanda 640 bank filialı və 114 satış məntəqəsi var.

Banklar Azərbaycan iqtisadiyyatının fəaliyyəti üçün vacibdir. Vəsaitləri qənaətçilərdən investora yönəldirlər. Başqa sözlə, əmanətçilərdən pul toplayaraq, borc qiymətli kağızları buraxaraq və ya banklararası bazarlardan borc götürərək vəsait toplayırlar. Yığılmış fondlar qısa müddətli və uzunmüddətli riskli aktivlərə yatırılır, bunlar əsasən müxtəlif iqtisadi qurumlara - fiziki şəxslərə, şirkətlərə və hökumətlərə verilən borclardır.

Bank iflasları iqtisadi vəziyyəti digər maliyyə qurumlarının iflaslarından daha güclü təsir göstərir. İflas xüsusilə borc verənlər, borcalanlar və əmanətçilər üçün ağırdır. Borclular tərəfindən kreditlərin qaytarılmaması və ya borcalanlara verilən kreditlərin qaytarılması tələbləri maliyyə bazarında likvidlik problemi yaşandığını göstərir. Bu əmanətçiləri bütün depozitlərini - təkcə iflas etmiş banklardan deyil, həm də likvidlik problemi olmayan tamamilə etibarlı banklardan geri çəkməyə məcbur edir. Beləliklə, bank sektorundakı likvidlik böhranı iqtisadiyyatda kredit böhranına səbəb olur.

Azərbaycan Mərkəzi Bankının (bundan sonra-MB) əsas vəzifəsi qiymət sabitliyini qorumaqdır. Bununla birlikdə, Mərkəzi Bankın funksiyaları arasında bank sektorunda ağlabatan tənzimləmənin həyata keçirilməsidir. Bazarlardakı mövcud dəyişkənlik şəraitində maliyyə sabitliyini qorumaq vəzifəsi önə çıxdı. Həm maliyyə sabitliyinə vurulan zərbə - kredit sıxışdırmasına, həm də qiymət sabitliyinə vurulan zərbə - neft və digər resurs qiymətlərindəki yüksək dəyişkənliyə cavab vermək lazım olduğu bir vəziyyətdə pul siyasətinin ikili rolu mərkəzi bankları xüsusilə çətin bir çıxılmaz vəziyyətə gətirir.

Pul siyasəti, əsasən pul köçürməsinin kredit kanalı vasitəsi ilə maliyyə sektorunda sabitləşdirici təsir göstərir. Kredit kanalının istifadəsi bankların iqtisadiyyatın vacib sahələri üçün xarici maliyyələşdirmə mənbəyi olduğu anlayışına əsaslanır. Həqiqətən də, Azərbaycanda iqtisadiyyatın bir sıra vacib sahələri üçün banklar xarici maliyyələşdirmə mənbəyini təmsil edirlər. Kredit

sektoru bu sektorların maliyyələşdirilməsində həlledici rol oynayır. Kredit kanalı bir çox fərqli mexanizmi əhatə edir. Bunlardan ən vacib iki ehtiyat mövcuddur:

1. tələb mexanizmi
2. balans uyğunlaşma mexanizmi (cəmi aktivlərin miqdarı).

Ehtiyat tələb mexanizmi balansların uyğunluğuna və bank sektorunun cəmi aktivlərinin dəyərində əsaslanır. Pul siyasətinin sərtləşdirilməsi və ya başqa bir səbəbdən cəmi depozitlərdə azalma olması halında, ehtiyat şərtlərinə riayət etməsi lazım olan banklar (əmanətlərin geri götürülməsi halında dərhal ödəmələr etmək üçün sərəncamında kifayət qədər likvidlik ehtiyatına sahib olmalıdırlar), kredit həcmi azaldır. Beləliklə, pul siyasətinin sərtləşdirilməsi bank krediti xaricində xarici maliyyəsi olmayan müəssisələrin investisiya xərclərini azaldır. Müvafiq olaraq, məcburi ehtiyat tələbləri mexanizmi vasitəsilə pul siyasətinin sərtləşdirilməsi iqtisadiyyatın maliyyə sektorunda kreditlərin daralması problemini doğurur.

Balans uyğunluğu mexanizmi bank sektoru təşkilatlarının balanslarına deyil, borcalanların balanslarına tətbiq olunur. Bir çox borcalan üçün bank krediti almağın mümkünlüyünü və şərtlərini təyin edən ən vacib amil təminatın mövcudluğudur. Daha sərt pul siyasəti nəticəsində və ya başqa bir səbəblə kreditlər üzrə faiz dərəcələrinin yüksəlməsi firmaların nominal dəyərinin aşağı düşməsinə səbəb ola bilər və bununla da potensial girov dəyərini azaldıb borcalanın balansını zəiflədə bilər. Nəticə etibarilə bank kreditlərinin mövcudluğu azalacaq və bu da aktivin qiymətinə daha da aşağı təsir göstərəcəkdir. Bu dövrün inkişafı ilə iqtisadiyyatda kreditlərin daralması problemi yaranır. Digər tərəfdən, kredit faizlərinin çox yüksək səviyyəyə qalxmasına icazə verildiyi təqdirdə, etibarlı borcalanları təmizləyəcək və daha riskli borcalanları həvəsləndirəcək - bir fenomen "mənfi seçim" adlanır.

Bundan əlavə, kreditlər üzrə yüksək real faiz dərəcələri "pis niyyət riski" meydana gətirir: kreditlər nominal dəyərləri düşmüş borcalanlar üçün əlçatan olarsa, borc pullarını daha riskli investisiya layihələrinə yatırmağa meyllidirlər. Mənfi seçim və vicdansızlıq riski problemi maliyyə bazarında informasiya asimetriyasının olması ilə yaranır. (Orucov. İ: 2012. s. 152.)

Beynəlxalq böhran Azərbaycanı əsasən neft və digər ixrac mallarının qiymətlərinin düşməsi, bank sisteminə xarici mənbələrdən kredit axınının kəskin azalması və digər ölkələrdən pul köçürmələrinin azalması şəklində təsir etdi. Başqa sözlə, bütün xarici maliyyə mənbələrinin həcmi ümumi tələbi ödəmək üçün azalmışdır. Qlobal böhran, valyuta bazarında və bank sektorunda mənfi gözləntilərə səbəb oldu və inşaat sektorunda xüsusilə 8,2% nisbətində kəskin bir azalmaya səbəb oldu. Nəticədə milli iqtisadiyyat iqtisadi tənəzzül və maliyyə qeyri-sabitliyi ilə, xüsusən yeni yaradılan iş yerlərinin itirilməsi, milli valyutanın dəyərdən düşməsi, bank ödəmə sisteminin keyfiyyətinin pisləşməsi və bank sistemindəki kredit böhranı problemi ilə üzləşdi.

Beynəlxalq maliyyə böhranı dövründə informasiya asimetriyası özünü bank çaxnaşmaları şəklində və nəticədə Azərbaycanın bank sektorundakı kredit nisbətində göstərdi. Çaxnaşma fonunda əmanətçilər əmanətlərinin təhlükəsizliyindən qorxaraq və bankların kredit portfellerinin keyfiyyəti barədə məlumatları olmayan banklardan depozitləri geri götürürlər ki, bu da bankların çökməsinə səbəb olur. Bank çaxnaşması içərisində eyni dərəcədə ödəmə qabiliyyəti olan və iflasa uğrayan banklar əməliyyatları dayandırır. 2008-ci ilin sonunda Azərbaycan bankları təxminən 1 milyard dollar xarici borclarını ödəməli idilər. Bundan əlavə, dünya bazarlarında kredit resurslarının çatışmazlığı səbəbindən bütün banklar kredit vermə proqramlarını kəsdi, bəziləri isə fiziki və hüquqi şəxslərə kredit verməyi tamamilə dayandırdı.

Beynəlxalq maliyyə qeyri-sabitliyi şəraitində Mərkəzi Bankın əsas məqsədi maliyyə sabitliyini qorumaq idi. Mərkəzi Bankın 2009-cu ildəki pul siyasəti maliyyə sabitliyini qorumağa, bank sektorunu və iş fəaliyyətini sabitləşdirməyə, kredit daralmasının qarşısını almağa və iqtisadi böyüməni sürətləndirməyə yönəlmiş anti-böhran kimi xarakterizə edilə bilər. Mərkəzi Bank tərəfindən görülmə qabaqlayıcı tədbirlər nəticəsində global maliyyə böhranının bank sektoruna mənfi təsiri xeyli zəiflədi.

2009-cu ildə Mərkəzi Bank Qanununda edilmiş mühüm dəyişikliklər nəticəsində pul siyasətinin effektivliyinin artırılması və iqtisadiyyata likvidlik

axınının təmin edilməsi iqtisadi böyümənin dəstəklənməsində və bank sisteminin sabitləşməsində mühüm rol oynamışdır. Edilən dəyişiklik və düzəlişlərə əsasən Mərkəzi Bank, kreditorların və əmanətçilərin maraqlarını qorumaq üçün banklara subordinasiya olunmuş kreditlər də daxil olmaqla müxtəlif valyutalarda və daha uzun müddətli kreditlər verə bildi. (www.cbar.az: 2009. mad. 49, 49-1.) Subordinasiya olunmuş kreditin maksimum həcmi 1-ci dərəcəli kapitalın 50% -i səviyyəsində müəyyən edilmişdir. Bundan əlavə, Mərkəzi Bank, real sektora və mühüm sosial və iqtisadi layihələrə maliyyə yardımı göstərmək üçün dövlət zəmanətlərinə əsasən banklara xüsusi borc vermək hüququna malikdir. Bütün bu düzəliş və dəyişikliklər iqtisadi böyümənin və məşğulluğun qorunmasında mühüm rol oynamışdır. (www.cbar.az: 2009. s. 24.)

Əmlak bazarını və inşaat sektorunu saxlamaq üçün Mərkəzi Bank ipoteka kreditlərinin verilməsini sürətləndirdi. İpoteka kreditlərindəki artım inşaat və daşınmaz əmlak bazarlarında qiymətlərin kəskin enməsinin və bank, sığorta və qiymətli kağızlar bazarlarında aktivliyin artmasının qarşısını aldı. Eyni zamanda, daşınmaz əmlakla təmin olunan kreditlər, daşınmaz əmlak qiymətlərinin kəskin enməsinin qarşısını alaraq, bank krediti üçün təminat kimi təqdim olunan aktivlərin nominal dəyərini artırdı. Beləliklə, ipoteka ilə təmin edilmiş daşınmaz əmlak kreditlərinin canlanması iqtisadiyyatda kredit böhranını azaltmağa kömək etdi.

Dövlət böhran dövründə bank sektorunun kapitallaşmasını qorumaq üçün bir sıra tədbirlər gördü. Bankların kapitallaşmaya yönəlmiş mənfəəti gəlir vergisindən azaddır. Bu cür tədbirlər nəticəsində 2009-cu ildə bank sisteminin məcmu kapitalı 17,9% artmışdır. Ümumi kapital formalaşması ilə kapital adekvatlığı səviyyəsi böyüdü. 2009-cu ildə ölkənin bank sektorunda kapital adekvatlığı nisbəti% 17.9 idi - rəsmi olaraq müəyyən edilmiş minimum səviyyədən (12%) çox idi. Eyni zamanda, kapital adekvatlığı nisbəti rəsmi olaraq müəyyən edilmiş səviyyədən (% 6) 13% daha yüksək idi. Daha yüksək kapital adekvatlığı əmsalları banklara təhlükəsizlik marjası verir və balanslarını maliyyə risklərindən sığortalayır. Mərkəzi Bank və hökumət tərəfindən görülən profilaktik tədbirlər sayəsində global likvidlik böhranına baxmayaraq bank sisteminin maliyyə sabitliyini qorumaq mümkün oldu.

Bank sistemi iqtisadiyyatın maliyyə qaynaqlarına olan tələbatını ödəməyi bacardı və yüksək səviyyədə maliyyə qabiliyyət nümayiş etdirdi.

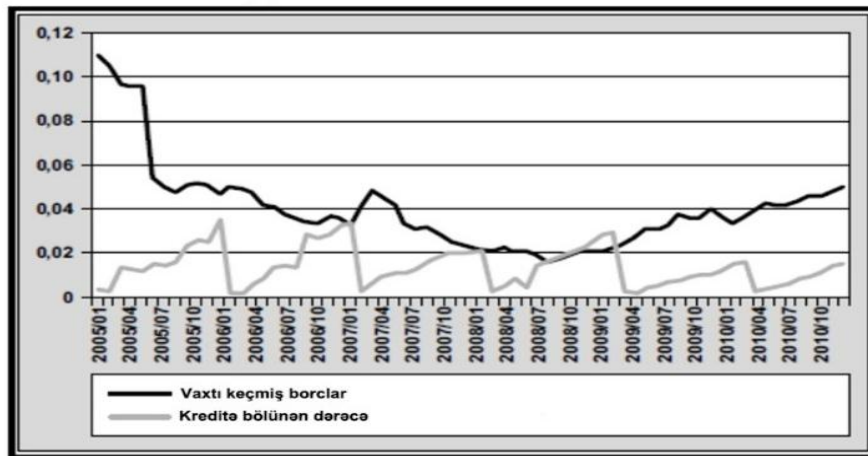
Yuxarıda göstərilən böhran əleyhinə tədbirlər əlverişsiz seçim və fırıldaqçılıq risklərindən qaynaqlanan maliyyə risklərini azaltdı və iqtisadiyyatda kredit böhranı təhlükəsinin qarşısını aldı. Nəticədə bank sisteminin stresə davamlılıığı artdı. 2009-cu ildə iqtisadiyyatda kreditlərin ümumi həcmi 17,3%, bank sektorunun cəmi aktivləri 13,5% artmış, verilən kreditlərin ümumi bank aktivlərinə nisbəti 69-dan 72% -ə yüksəlmişdir. Bundan əlavə, uzunmüddətli kreditlərin payı 70,6% -dən 72,8% -ə qədər artmışdır. Kreditlərin ümumi həcmində uyğun olmayan (keyfiyyətsiz) kreditlərin payı 6%, problemlı (faizsiz) kreditlərin payı ümumi kredit məbləğinin 3,5%, vaxtı keçmiş kreditlərin payı isə kredit portfelinin 3,6% -ni təşkil etmişdir. Bundan əlavə, bank sektorunun kapital adekvatlığı əmsalı müəyyən olunmuş minimum standartı xeyli üstələyib və 17,9% təşkil edib. (www.cbar.az:2009. s. 24.)

Son vaxtlar informasiya asimmetriyası özünü kredit bazarında yüksək vicdansızlıq və əlverişsiz seçim riski şəklində hiss edir. Məlumat asimmetriyası kontekstində real sektor müəssisələrinə verilən kreditlərin genişləndirilməsi kredit risklərini artırmaq və bununla da kredit portfellərinin keyfiyyətini pisləşdirmək təhlükəsi yaradır. Kreditlərin genişləndirilməsi riskli investisiyaların həddindən artıq borclanmasına gətirib çıxara bilər ki, bu da pis niyyət riskini artıracaq və kredit bazarında əlverişsiz seçim problemini daha da artıracaq və beləliklə riskli və işsiz kreditlərin nisbətini artıraraq bank balanslarını pisləşdirə bilər. Dələduzluq risklərinin vacib mənbələrindən biri də borcalanın yüksək riskli layihələrə investisiya qoymağı təşviq etməsidir, çünki müvəffəq olarsa böyük qazana bilər, olmasa zərərlərin əksəriyyəti borc verən tərəfindən çəkiləcəkdir. Həqiqətən də, son aylarda vaxtı keçmiş kreditlərdə artım, kredit itkisi ilə əlaqədar ehtiyatlar isə çox aşağı səviyyədədir. Kredit verən bankların risklərin idarəedilməsində çox məhdud təcrübəyə sahib olduqları üçün, borc verənlər yaxşı borcalanı pisdən ayırd edə bilməyəcəklər, bu da riskli və keyfiyyətsiz aktivlərə ağır sərmayələrə səbəb olur. Bu gələcəkdə bankların balansının pisləşməsinə səbəb ola bilər.

2010-cu ilin birinci yarısında bank sektorunun likvidliyi kifayət qədər yüksək idi. Qısamüddətli öhdəliklərin təqribən 84% -i müvafiq minimum tənziqləmə tələbi 30% -dən çox olmayan likvid aktivlər ilə təmin edilmişdir. Bank sektorunun kapital adekvatlığı 17,2% -ə çatmış və müəyyən edilmiş normanın 12% -ni üstələmişdir. Bank sektorunun ümumi kapitalı 1,8 milyard manata yüksəldi. Bankların məcmu kapitalının 73% -i nizamnamə kapitalı idi. Yetkin bir korporativ istiqraz bazarı hələ inkişaf etmədiyi üçün qiymətli kağızlar emissiyası hələ banklar üçün vəsait toplamaq üçün vacib bir vasitə halına gəlməmişdir. Bu səbəbdən xaricdə kütləvi borclar götürdülər. Əgər 2008-ci ildə korporativ istiqrazlarla əməliyyatların ümumi həcmi 18,10 milyon manat təşkil edirdisə, 2009-cu ildə bu göstərici 3,4 dəfə - 61,76 milyon manata qədər artdı və 2010-cu ilin birinci yarısında əməliyyatların həcmi 64,8 milyon manat təşkil etdi. (www.cbar.az)

Şəkil 3-də kredit riskinin göstəricisi kimi vaxtı keçmiş borcların payını göstərir. Rəqəmdən də görüldüyü kimi, 2005-ci ildəki 11% -dən 2008-ci ildə 1,6% -ə enmişdir⁵⁸. Qlobal böhranın mənfi təsiri səbəbindən vaxtı keçmiş borcların payı - 2008-ci ildəki 1,6% -dən 2010-cu ilin iyun ayına qədər təxminən 5% -ə qədər tədricən artmağa başladı. Qlobal maliyyə böhranı iqtisadiyyatda, xüsusən də maliyyə bazarlarında mənfi gözləntilər yaratdığından, əlverişsiz seçim problemləri və kredit bazarında pis etimad riski güclənərək 2008-ci ilin ortası ilə 2010-cu ilin ortaları arasında ümitsiz borcların payının artmasına səbəb oldu.

Şəkil 2: Kredit ehtiyatı nisbəti və vaxtı keçmiş borcların payı

Mənbə: Financial Stability Review-2010. P. 13—16.

Beynəlxalq böhran dövründə vaxtı keçmiş borcların payı artmağa başladıqda, Mərkəzi Bank artan kredit risklərindən qorunmaq üçün kredit təmin etmə nisbətini artırdı. Adi kreditlər üzrə zərərləri ödəmək üçün lazımi ehtiyatlar 6-dan 10% -ə, qənaətbəxş olmayan kreditlər üçün 25-dən 30% -ə, riskli kreditlər üçün 50-dən 60% -ə, problemlı kreditlər üçün isə 100% -ə qaldırıldı. Nəticədə, bank sektorunda kredit itkisi ehtiyatlarının səviyyəsi vaxtı keçmiş borcların payına nisbətən sürətlə böyüdü. Ümumilikdə, banklar tərəfindən 2009-cu ildə yaradılan kredit zərər ehtiyatları, problemlı kreditlərin iki qatını və ümitsiz borcların beş qatını təşkil edir. Bununla birlikdə, ümumiyyətlə, ümumi kreditlər üçün mövcud ehtiyat dərəcəsi (% 1,5) bütün vaxtı keçmiş borcları (5%) ödəmək üçün yetərli deyildi və bu borcların payından xeyli aşağı qalırdı. Bu o deməkdir ki, kredit bazarında səhv seçim riski problemləri daha da artır. Yaxın gələcəkdə vaxtı keçmiş kreditlərin sayında artım və kredit itkisi ehtiyatlarının azalması bankların balansında pisləşməyə səbəb ola bilər. Son vaxtlar ümitsiz borc payının artması bank sektorundakı mövcud risk idarəetmə təcrübələrinin təkmilləşdirilməli olduğunu göstərir. Buraya kredit qiymətləndirməsinin özü, mövcud işçilər üçün əlavə təlimlər yolu ilə yoxlanmanın idarəedilməsi metodlarının təkmilləşdirilməsi və işçilərin inkişafı daxildir.

Cədvəl 4: Bank sektorunda maliyyə vasitəçiliyinin inkişafı

İllər	Aktivin ÜDM-ə nisbəti	Təminatların ÜDM-ə nisbəti	Verilmiş kreditlərin məbləğinin ÜDM-ə nisbəti	Verilmiş kreditlərin məbləğinin aktivlərin məbləğine nisbəti	Verilmiş kreditlərin məbləğinin aktivlərin məbləğine nisbəti	Depozit məbləğinin ümumi borc məbləğine nisbəti
2006	20,95	11,99	13,10	62,54	109,28	59,10
2007	25,08	12,72	17,46	69,61	137,26	51,12
2008	25,60	11,86	17,85	69,72	150,47	39,47
2009	33,74	13,46	24,31	72,07	180,64	36,81
Янв. — Сент. 2010	42,14	16,09	30,49	72,36	189,53	37,35

Mənbə: Financial Stability Review-2010. P. 13—16.

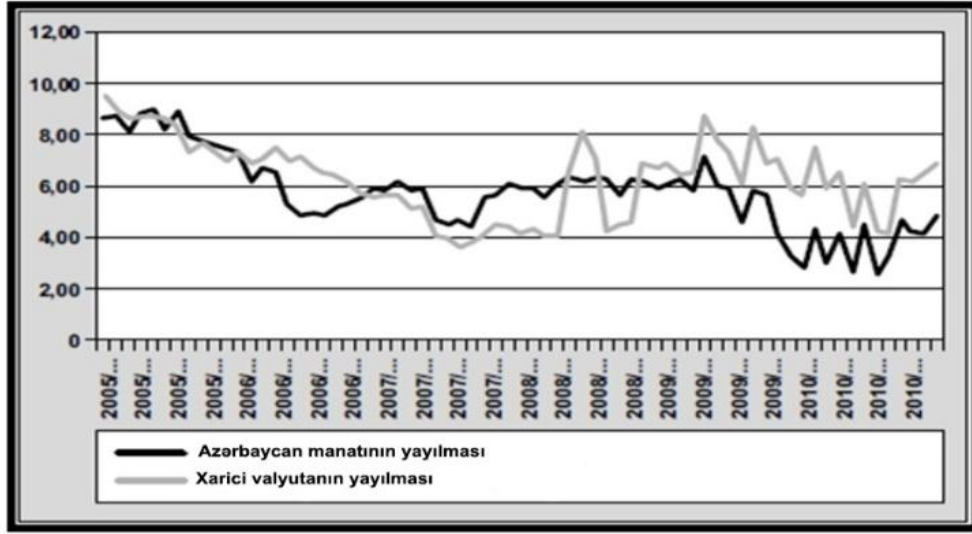
Cədvəl 4 bank sektorunun iqtisadiyyatda zamanla maliyyə vasitəçiliyinin inkişafını xarakterizə edən nəticələri göstərir. Qlobal maliyyə böhranının mənfi təsirlərinə baxmayaraq, son illərdə bütün göstəricilər artmışdır. Xüsusilə, verilən kreditlərin ÜDM-ə, aktivlərin ümumi həcminə və depozitlərin məbləğinə nisbəti 2006-cı ildən 2010-cu ilə qədər xeyli artmışdır. Bu gün verilən kreditlər bankların ümumi aktivlərinin əsas hissəsini (72%) təşkil edir. Digər aktivlər ümumi aktivlərin 28% -ni təşkil edir. Kredit portfelinin böyüməsi ilk növbədə əmanətlərin həcmünün artması, banklararası bazarda əməliyyatlar və Mərkəzi Bankın likvidlik dəstəyi ilə əlaqədardır. Cədvəldən də görüldüyü kimi, 1, son illərdə real sektora verilən kreditlərin həcmi sürətlə artmışdır: 2006-cı ildə ÜDM-in 13.10% -dən 2010-cu ilin ilk doqquz ayında ÜDM-in 30% -dən çoxuna real sektora borc verilməsinin sürətlə artması kredit bazarında pis niyyət və xoşagəlməz seçim riski problemlərini daha da artırma bilər ki, bu da bankların balans hesabatlarının pisləşməsinə, riskli və problemlı kreditlərin həcmünün artmasına səbəb ola bilər.

Şəkil 4-də milli və xarici valyutadakı kreditlər və depozitlər üzrə orta faiz dərəcələri arasındakı yayımları göstərir. Kreditlər və depozitlər üzrə faiz dərəcələrinin dəyəri arasındakı fərq kredit nisbətinin göstəricisi rolunu oynayır. Bu yayılmanın artması bankların kredit verməyi məhdudlaşdırdığına işarə edəcəkdir. Şəkildəki qrafikdən görüldüyü kimi, 2009-cu ildə milli valyutadakı faiz dərəcələrinin orta səviyyələri arasında yayılmada kəskin bir daralma baş verdi. Böhran dövründə Mərkəzi Bank tənəzzülə qarşı durmaq və iqtisadiyyatda məcmu tələbi artırmaq üçün genişləndirici pul siyasəti həyata keçirdi ki, bu da kredit faizlərinin azalmasına səbəb oldu.

Bununla birlikdə, xarici valyutada kreditlər və depozitlər üzrə faiz dərəcələri arasındakı yayılma 2008-ci ilin əvvəlindən bəri artmışdır. Bu o deməkdir ki, 2008-ci ildən etibarən xarici valyutada kredit nisbətinin mövcud olduğu iddia edilə bilər. 2008-ci ilin sonunda banklar təxminən 1 milyard dollar xarici borcunu ödəməli oldular. Bundan əlavə, dünya bazarlarında kredit resurslarının çatışmazlığı səbəbindən Azərbaycandakı bütün banklar xarici valyutada kredit verilməsini azaltdı. Mərkəzi Bankın statistik bülleteninə görə, xarici valyuta kreditlərinin

ümumi kreditdəki payı 2009-cu ildə 50-dən 42% -ə, 2010-cu ilin birinci yarısında isə 40% -ə düşdü.

Şəkil 3. Milli və xarici valyutadakı kreditlər və depozitlər üzrə faiz dərəcələri

Mənbə: Financial Stability Review-2010. P. 13—16.

Cədvəl 5, 2008-2010-cu illərdə bank sektorunun kapitallaşma prosesinin quruluşunu və inkişafını əks etdirir. Bu illər ərzində bank sektorunun məcmu kapitalı təqribən 78,3% artaraq 1,8 milyard manat təşkil etmişdir. Bank sektorunun məcmu kapitalı əsasən birinci dərəcəli kapital hesabına böyüdü. 1-ci dərəcəli kapital 2006-2010-cu illərdə 99 % artaraq ümumi bank kapitalının (1,5 milyard manat) 83% -ni təşkil etmişdir.

Cədvəl 5. Bank sektorunun məcmu kapitalının strukturu (milyon manat)

	1/1/2008	1/1/2009	1/1/2010	1/7/2010
Birinci dərəcəli kapital	755,3	1 091,8	1 285,5	1 501,7
Payındakı dəyişiklik, yüzədə ifadəsi	79,2	44,6	17,7	16,8
İkinci dərəcəli kapital	305,4	449,0	530,9	357,5
Payındakı dəyişiklik, yüzədə ifadəsi	116,7	47,0	18,2	-33,0
Ümumi xərcələr çıxıldıqdan sonra kapitalın həcmi	1 009,1	1 491,7	1 758,9	1 799,3
	66,6	47,8	17,9	2,3

Mənbə: Financial Stability Review-2010. P. 13—16.

Qlobal maliyyə böhranı zamanı xalis marjalar, aktivlər gəliri və kapital gəliri azalmışdır. Mərkəzi Bankın genişləndirici pul siyasəti bank sektorundakı kredit faizlərinin aşağı düşməsinə səbəb olduğu üçün, 2009-cu ildə aktivlərin gəliri və kapital gəliri azaldı. 2010-cu ilin birinci yarısında aktivlərin gəlirliliyi və kapital gəlirliliyi müvafiq olaraq 1,2% və 8,8% təşkil etmişdir.

Beynəlxalq maliyyə böhranının digər inkişaf etməkdə olan bazarlardakı həmkarlarından fərqli olaraq Azərbaycanda bank sektoruna təsiri xüsusilə dramatik deyildi. Azərbaycanın bank sistemi qlobal böhranı kifayət qədər hazırlanmış, kifayət qədər kapitallaşma səviyyəsi, yüksək maliyyə ehtiyatlılığı və likvidlik göstəriciləri ilə qarşılımışdır. Bu, əsasən Mərkəzi Bankın makroiqtisadi siyasətindən irəli gəlirdi.

Həyata keçirilən anti-böhran proqramları iqtisadiyyatda kredit böhranını aradan qaldırdı. Nəticədə bank sisteminin stresə qarşı müqaviməti artdı. Mərkəzi Bankın böhran əleyhinə proqramı çərçivəsində mühüm alətlərdən birinə çevrilmiş ipoteka kreditləşməsinin bərpası əmlak bazarını və inşaat sektorunu sabitləşdirdi. Son illərdə iqtisadiyyatda kreditlər sürətlə böyüyür. Kreditlərdəki böyümə, effektiv risklərin idarəedilməsi və ehtiyatlı borc siyasətləri ilə müşayiət olundu, beləliklə TSİQ nisbəti kifayət qədər aşağı qaldı. Ən əsası, kredit zərər ehtiyatları kredit risklərindən çox daha sürətli böyüdü. Bundan əlavə, valyuta risklərinin qarşısını almaq üçün xarici valyutada verilmiş kreditlərin həcmi nisbətən aşağı səviyyədə qalmışdır. Yüksək kapital adekvatlığı əmsalı bankların balanslarını maliyyə risklərindən sığortalayır. Nəticədə bank sisteminin stresə qarşı müqaviməti artdı. 2009-cu ildə bank sektorunun cəmi aktivləri 13,5%, iqtisadiyyata verilən kreditlər 17%, əmanətlərin həcmi 23%, bank sektorunun məcmu kapitalı isə 18% artmışdır.

Bununla birlikdə, bank sektorunun yüksək kapital adekvatlığı nisbətinə və yüksək likvidlik nisbətinə baxmayaraq, vaxtı keçmiş kreditlərin sayında artım və kredit zərər ehtiyatlarının azalması yaxın gələcəkdə bankların balansında pisləşməyə səbəb ola bilər. Son dövrlərdə qeyri-maliyyə kreditlərindəki artım göstərir ki, bank sektoru mövcud risk idarəetmə təcrübələrini inkişaf etdirməlidir. Buraya kredit qiymətləndirməsinin özü, mövcud işçilər üçün əlavə təlimlər yolu ilə

yoxlanmanın idarəedilməsi metodlarının təkmilləşdirilməsi və işçilərin inkişafı daxildir.

Azərbaycanın bank sektoru, oxşar inkişaf səviyyəsinə sahib olan digər ölkələrdəki həmkarları ilə müqayisədə daha yüksək performans göstəricilərindən başqa, eyni zamanda əhəmiyyətli dərəcədə böyümə potensialını qoruyub saxlayır. Kredit sektorunun ÜDM-ə və ya əmanətlərin ÜDM-ə nisbəti kimi bank sektorunun dərinliyi və maliyyə vasitəçiliyinin inkişafının bu cür göstəriciləri inkişaf etmiş bazarlara nisbətən hələ də çox aşağıdır. Azərbaycanda əhəmiyyətli gəlir gətirmə potensialına sahib bəzi əsas maliyyə məhsulları hələ də inkişaf mərhələsindədir. Bundan əlavə, banklar hələ orta müddətdə öz müştərilərindən biri ola biləcək əhəlinin əhəmiyyətli bir hissəsini əhatə etmir. Əhəmiyyətli bir böyümə potensialından bəhs edən bütün bu xüsusiyyətlər, bir çox xarici həmkarlarından fərqli olaraq, ölkənin bank sektorunu iqtisadiyyatda layiqli yerini qoruyub saxlayan Mərkəzi Bankın sərt və tədbirli rəhbərliyi fonunda özünü göstərir.

3.2. Qeyri-sabitlik şəraitində risklərin minimuma endirilməsi metodlarının təkmilləşdirilməsi yolları

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində idarəetmə mədəniyyəti müəssisənin uğurlu innovasiya fəaliyyətinin ən vacib amilinə çevrilir. Bunu analitiklər aşağıdakı rəqəmlər ilə göstərir: yeni istehlak mallarının təxminən 80% -i, yeni sənaye məhsullarının 30% -i və yeni xidmətlərin 20% -i kimi. Əsasən, praktikanın göstərdiyi kimi, bu cür uğursuzluqlar əsassız idarəetmə qərarlarının nəticəsidir. Şərtlərdən asılı olaraq, düzgün həll, əksər hallarda, gözlənilməz itkiləri azaltmağa imkan verir. Yüksək rəqabət şəraitində yeniliklərin inkişafı və tətbiqi ilə bağlı əsassız idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsinin qarşısını almaq üçün risklərin idarə edilməsi metodları böyük əhəmiyyət kəsb edir. Əksər böyük müəssisələrdə risklərin idarə olunması üzrə mütəxəssis fəaliyyət göstərir.

Qeyd etmək lazımdır ki, riskin olması yeniliklərin inkişafına yönəlmiş rəqabət strategiyasının ayrılmaz hissəsidir. Risk “yenilikçi layihələrin həyata keçirilməsinə təsir göstərən hadisələr nəticəsində qarşıya qoyulmuş hədəflərə çatma ehtimalı”dır.

İqtisadi nəzəriyyədə risklərin idarə edilməsi hərtərəfli inkişaf etdirilməməsinə baxmayaraq, mövcud metodlar itki ehtimalını azaltmaq üçün yeni yolların təkmilləşdirilməsi və axtarışı üçün əsas ola bilər. Hər halda, çoxsaylı ekoloji amillərin təsirini qabaqcadan görmək real deyil. Bazar vəziyyətindən asılı olaraq, yalnız müəyyən bir göstəricinin gözlənilən dəyərinin mümkün ehtimalını təxmin etmək olar.

Risk idarəetməsi, mövcud mənbələri xarici mühitin yaranmaqda olan vəziyyətlərinə uyğun olaraq idarə etmək bacarığıdır. Bu məqsədlə yeniliyin tətbiqi ilə əlaqəli mümkün risklərin təhlili aparılır. Risk təhlili risk vəziyyətlərinin tanınması, qiymətləndirilməsi və nəzarətini əhatə edir.

Risk hər müəssisə üçün fərdi olur. Fəaliyyət növündən, daxili potensialdan və qarşıya qoyulan hədəflərdən asılı olaraq, risklər də müxtəlifdir. Hər şey təşəbbüskarın risk etmək istədiyi şeydən asılıdır. Təcrübə göstərir ki, gözlənilən mənfəət nə qədər yüksəkdirsə, risk də o qədər yüksəkdir.

Riskin aşağıdakı növləri vardır:

1. yenilik istehsalı ilə əlaqəli istehsal riski;
2. yeniliyin tətbiqi prosesində yaranan kommersiya riski;
3. şirkətin banklar və digər maliyyə qurumları ilə münasibətləri sahəsində yaranan maliyyə riski.

Ölkəmizdə yenilikçi fəaliyyətin aktivləşdirilməsində əsas maneə istehsalın inkişaf etməmiş maliyyə infrastrukturunu səbəbindən maliyyə riskinin yüksək səviyyədə olmasıdır. Praktiki olaraq bütün müəssisələrin tam və ya qismən yenidən qurulması lazım olduğu şərtlərdə, ilkin kapital qoyuluşlarını öz hesablarına həyata keçirə bilmirlər. Əsasən yenilikçi istehsal layihələri xarici kreditlər hesabına və ya xarici investorlarla bərabər pay əsasında həyata keçirilir. Eyni zamanda, inkişaf etmiş ölkələrdə inkişafa özəl və dövlət sektorları arasında sərmayələrin təxminən bərabər paylanması səciyyəvidir. Məsələn, ABŞ-da innovasiya bazarında özəl investisiyaların payı 50%-dir. Yaponiya ümumi Ar-Ge xərclərinin 33 faizini maliyyələşdirir.

Riskin baş verməsi onun mənbəyi və yaranma səbəbi hesabına seçilir: Mənbəyinə görə risklərə, risklərin iqtisadi və təbii amillərə görə olan risklər aiddir. Baş verməsi səbəbindən yaranan risk: gələcəyin qeyri-müəyyənliyi fərqlənir; tərəfdaşların gözlənilməz davranışı; məlumat çatışmazlığı. Bütün hallarda risk həllin informasiya təhlükəsizliyi vəziyyəti ilə əlaqələndirilir.

Riskin qiymətləndirilməsi. İnnovasiya fəaliyyətinin bu və ya digər nəticəsinin ehtimalı dəqiq qiymətləndirilə bilməz. Belə bir qiymətləndirmə üçün xüsusi əhəmiyyəti istehsalın vəziyyəti və bazar şərtləri haqqında etibarlı hərtərəfli məlumatların olmasıdır.

Risk qiymətləndirməsi ehtimal olunan itkilərin və onların baş vermə ehtimalının keyfiyyət və kəmiyyət qiymətləndirilməsindən ibarətdir. Bunun üçün mütəxəssis, statistik və kombinə edilmiş metodlardan istifadə olunur.

Ekspert metodu təcrübəli mütəxəssislərin birləşmiş fikirlərinin işlənməsi ilə həyata keçirilir. Ən geniş yayılmış mütəxəssis metodu reyting metodudur. Reyting qiymətləndirməsinin aşağıdakı formaları mövcuddur:

- ✓ ən sadə reyting metodu, ekspertlərin prioritet göstərmədən nöqtəyi-nəzərindən ən yaxşı qiymətləndirilən obyektləri hazırladıqları yumşaq reyting xalıdır;
- ✓ birbaşa reyting. Bu metodun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, mütəxəssislər qiymətləndirilən obyektləri keyfiyyətlərinin artma və ya azalma ardıcılığı ilə düzəldir, sonra hər bir obyektin orta hesabını hesablayır;
- ✓ nöqtə metodu. Cisimlər müəyyən sıra ilə düzülür, müvafiq nömrələr sıra nömrəsinə təyin olunur. Sonra fərqli mütəxəssislər üçün ballar əlavə edilir və qiymətləndirilən obyektlər balların artma və ya azalma sırası ilə düzülür.

Ekspert metodlarının mənfi tərəfi, mütəxəssislərin obyektləri birmənalı qiymətləndirə bilməsidir və sonradan obyektin keyfiyyəti reyting nəticələrindən istifadə edənin rəyinə əsasən sıralanır. Buna görə ekspertlərin qiymətləndirmə nəticələrinə subyektiv təsirini azaltmaq üçün reytingə mütəxəssislərin iştirakı olmadan ölçülən xüsusiyyətlər (məsələn, xərclər) daxildir. Bu formada reytingə bal vermə deyildi.

Statistik metod müəyyən və ya oxşar bir müəssisədəki zərər və mənfəət statistikasını araşdırır və gələcək üçün ehtimal olunan proqnozu müəyyənləşdirir. Yəni, informasiya bazası yenilik fəaliyyətinin statistik müşahidələrinin məlumatlarıdır, çünki yenilik proseslərinin statistikasını riyazi statistikasının ümumi qaydalarına tabedir. Aşağıdakı düsturlar amillərin statistik qiymətləndirməsinin artıq məlum olduğu fərziyyəsi ilə istifadə olunur.

Hər şeydən əvvəl, riyazi gözləmə formuluna əsasən, ən çox gözlənilən nəticənin parametri qiymətləndirilir:

$$r_e = \sum_{i=1}^n (p_i \cdot r_i)$$

Burada r - yenilənmənin gözlənilən nəticəsidir

r_i - i -ci investisiya variantı;

p_i - i -ci nəticənin ehtimalı;

n mümkün yenilik seçimlərinin sayıdır.

Bu göstəricilərə əsasən aşağıdakı risk qiymətləndirmə göstəriciləri hesablanıla bilər:

variasiya:

$$\text{var} = \sum (p_i \cdot (r_i - r_e)^2);$$

orta xətti sapma:

$$\delta = \sqrt{\text{var}};$$

nisbi xətti sapma:

$$\gamma = \delta / r_e.$$

Nisbi xətti sapma nə qədər yüksəkdirsə, investisiya bir o qədər risklidir. Yəni yeniliyin həyata keçirilməsinin real nəticəsinin ən çox gözlənilən parametrdən kənarlaşma ehtimalı çox yüksəkdir.

Bu halda, planlaşdırılan mənfəətin tövsiyə olunan minimum səviyyəsi istehsalın zərər nöqtəsinə əsasən müəyyən edilir:

$$T\delta = 3c / Q - 3v,$$

burada Q məhsulun qiyməti;

$3c$ - şərti olaraq sabit istehsal xərcləri;

3v - şərti olaraq dəyişən istehsal xərcləri.

Əlavə olaraq, risk nisbətindən istifadə edərək müəyyən bir risk üçün maksimum itkini təxmin edə bilərik:

$$K_f = U / S,$$

burada U - mümkün olan zərərin maksimum məbləği;

S - maliyyə mənbələri.

Balabanovun araşdırmasına əsasən, optimal risk əmsalı 0,3, $K_f > 0,7$ olduqda iflasa səbəb olur.

Fərdi mənfəət gətirən parametrlərin dəyərinin planlaşdırılan dəyərlərdən kənarlaşma riskini də qiymətləndirə bilərik. Belə bir qiymətləndirmə, öz növbəsində, istehsalın maddi-texniki və kadr dəstəyi üçün müxtəlif əməliyyatların texnologiyasında, istehsalın özü və əmtəə dövriyyəsi texnologiyasında hansı sapmalar olacağına bağlıdır. Faktor analizinin aparılması çox zəhmətkeş bir proses olmasına baxmayaraq, müəssisənin məqsədyönlü iqtisadi siyasətinin aparılmasına da kömək edir.

İlk növbədə, ehtimal olunan mənfəətin formalaşmasına təsiri iqtisadi cəhətdən qiymətləndirilə bilən parametrlər və göstəricilər müəyyən edilir:

K_N - dəyişkən xərclərdə dəyişiklik əmsalı;

f - sabit xərclərdə dəyişiklik əmsalı;

K_{eq} - qiymətə tələbin elastiklik əmsalı;

K_{eg} - istehlakçı gəliri üzərində bir məhsula olan tələbin elastiklik əmsalı;

D - istehlakçı gəlirlərindəki dəyişikliklər;

α - rəqiblərin bazara təqdim etdiyi əmtəə kütləsindəki dəyişiklik.

Bundan sonra, müəyyən bir parametrin planlaşdırılmış dəyərdən mümkün sapma aralığı təyin olunur. Statistik qiymətləndirmə üçün mümkün sapmaların ehtimal sıxlığı bölgüsü qanunu istifadə olunur. Riyazi statistikanın qanunlarına görə parametrlərin verilmiş dəyərlərdən kənarlaşma ehtimalı qurulur. Bu parametrin son nəticəyə təsiri onun ümumi risk səviyyəsinə təsirini birbaşa təsir edir. Bu, istənilən parametrlər üçün maksimum dəyəri mənfəət artımındakı payına tərs mütənəsib olaraq təyin etmək lazım olduğu deməkdir.

Bundan əlavə, məhsulun həyat dövrünün bütün mərhələlərində və hər hansı bir fəaliyyət sahəsindəki riskin yeniliyi müşayiət etdiyini unutmamalıyıq. Buna görə sual yaranır: Bir neçə növ risklərin təsirini necə nəzərə almaq lazımdır? Bu məqsədlə ümumiləşdirilmiş risk qiymətləndirməsi aparılır:

- ✓ risklər bir fəaliyyət sahəsinə aiddirsə və ölçüləri üst-üstə düşürsə, lakin mənfi amillərin təzahürü bir-birindən asılı olmayaraq baş verirsə, onların təzahür etmə ehtimalı maksimum dəyərlə qiymətləndirilir;
- ✓ risklər müxtəlif fəaliyyət sahələri ilə əlaqədardırsa və ölçüləri bir-birindən fərqlənirsə, lakin mənfi amillərin meydana gəlməsi bir-birindən asılı olmayaraq baş verərsə, onların təzahür etmə ehtimalı hadisələrin ehtimallarının cəmi və risk ölçüsü - amillərin arifmetik ortalaması kimi qiymətləndirilir:

$$p_0 = p_1 + p_2 + p_1 \cdot p_2,$$

$$M_{p_0} = p_1 \cdot M_{p_1} + p_2 \cdot M_{p_2} / p_1 + p_2.$$

Risklər müxtəlif fəaliyyət sahələri ilə əlaqədardırsa və ölçüləri fərqlənirsə və mənfi amillər bir-birindən asılı olaraq özünü göstərirsə, bunun təzahür etmə ehtimalı məntiqi əlavə qaydaları ilə qiymətləndirilir:

$$p_0 = 1 - \prod_{i=1}^n q_j,$$

Burdada p_0 - innovasiya risk dərəcəsi;

q_j - j -ci hadisə üçün riskin qiymətləndirilməsi;

n amillərin (mərhələlərin) sayıdır.

Innovasiyalı sahibkarlıqda riskdən tamamilə qaçmaq mümkün deyil. Risklərin qarşısını almaq üçün innovasiyalı müəssisələr tətbiqetmənin bütün mərhələlərində innovasiyalı layihələri diqqətlə təhlil etməlidirlər.

Riskin qarşısını almaq üçün əsas metodları aşağıdakı əsas qruplara bölmək olar:

1. risk kompensasiyası;
2. risklərin paylanması;
3. risklərin lokallaşdırılması;
4. risklərin qarşısını almaq.

Risk kompensasiya metodları qrupu

- Müəssisənin strateji planlaşdırılması
- Aktiv marketing
- Xarici mühitin proqnozlaşdırılması
- Sosial-iqtisadi və hüquqi bazanın monitorinqi
- Qoruqlar sisteminin yaradılması

Risk paylama metodları qrupu

- Fəaliyyətlərin şaxələndirilməsi
- Satış və tədarükün şaxələndirilməsi
- Borc borclarının şaxələndirilməsi
- İnvestisiyaların şaxələndirilməsi
- Zamanla risklərin şaxələndirilməsi

Risk lokallaşdırma metodları qrupu

- Müəssisə şirkətlərinin yaradılması
- Riskli layihələr həyata keçirmək üçün xüsusi bölmələrin yaradılması

Riskdən Qoruma Qrupu

- Etibarlı olmayan tərəfdaşlardan imtina
- Riskli layihələrdən imtina
- Müxtəlif növ risklərin sığortası

Risk kompensasiya metodlarının mahiyyəti əlverişsiz vəziyyəti əvvəlcədən müəyyənləşdirmək və tanımaqdır. Onların əhəmiyyəti, planlaşdırılmamış vəziyyətlərdə dərhal reaksiya verməkdir.

Şaxələndirmə metodları, bir-biri ilə birbaşa əlaqəsi olmayan çox istiqamətli innovasiya layihələrində tədqiqat və investisiya qoyuluşlarının yenilik risklərinin bölüşdürülməsini nəzərdə tutur. Riskli maliyyə aktivlərindən ibarət portfəllərin, portfelin ümumi risk səviyyəsinin, ona daxil olan hər hansı bir maliyyə aktivinin riskindən az olacağı şəkildə qurula biləcəyi sübut edilmişdir.

Risk azaltma metoduna, riskli kapital firmaları yaratmaq kimi işə diqqət yetirmək lazımdır. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, kiçik yüksək texnoloji bilik tələb edən biznesin aktiv istifadəsi tədqiqat və tədqiqat işlərinin

vaxtını və xərclərini bir neçə dəfə azaltmağa imkan verir. Kiçik miqyaslı istehsalın təşkili, geniş miqyaslı istehsal ilə müqayisə oluna bilən və hətta ondan da yüksək olan səmərəliliyi əldə etməyə imkan verir. Beynəlxalq rəqabətin kəskinləşməsi və texniki yeniliklərin inkişafı üçün vaxtın daralması böyük şirkətlərin rəhbərlərini koordinasiya və səyləri birləşdirmə zərurəti ilə üzləşdirdi. 70-ci illərdən bəri, ortaqlar və ya riskli müəssisələr meydana çıxmağa başladı. Bu yenilikçi mexanizmlər korporativ, müəssisələrarası, universitet, milli və beynəlxalq məlumat banklarını birləşdirməyə başladı.

Sığorta riskin təsirsiz hala gətirilməsinin ən təsirli yollarından biridir. Sığortanın aşağıdakı formaları mövcuddur:

- ❖ Sığorta təşkilatlarının köməyi ilə sığorta;
- ❖ Ehtiyatların yaradılması yolu ilə sığorta;
- ❖ Sığorta təşkilatları tərəfindən risk sığortası,
- ❖ Hedsinq

Mənfi hadisələr baş verdikdə zərər üçün sığorta kompensasiyasının xüsusi fondan ödənilməsinə əhatə edir. Sığortalı (sığorta təşkilatı) ilə sığortaçı (fonda müəyyən edilmiş ödənişlər edən fiziki və ya hüquqi şəxs) arasındakı münasibətlər müqavilə ilə tənzimlənir. Rezervasiya metodu zərərin ödənilməsi ehtiyatın meydana gəlməsini nəzərdə tutur. Ehtiyatın miqdarı mümkün itkilərin miqdarına bərabər və ya çox olmalıdır, lakin sistemin bərpası ilə bağlı xərcləri aşmamalıdır. Hedsinq metodu, kredit əməliyyatları və parametrlərin müddətli müqavilələrini bağlayaraq qiymət mühitindəki mənfi dəyişikliklər riskini azaltmaq üçün bir yoldur.

Yuxarıda göstərilən risk idarəetmə metodlarını iki qrupa bölmək olar:

1. birbaşa risk səviyyəsini təsir etmək (məsələn, innovasiya fəaliyyətinin planlaşdırılması və proqnozlaşdırılması, iqtisadi mühitin izlənməsi və s.);
2. riskin aradan qaldırılmasına yönəldilmişdir (hedsinq metodu və s.). Aydın ki, yalnız onların birlikdə istifadəsi ən böyük təsiri əldə edə bilər.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Risk hər hansı bir təsərrüfat subyektinin fəaliyyətində yaranır. Ancaq inkişafın makroiqtisadi parametrləri daim dəyişdikdə, qeyri-sabit iqtisadi vəziyyətdə və böhran şəraitində risklərin qiymətləndirilməsi problemi xüsusilə aktuallaşır, bu da müəssisələrin inkişafını proqnozlaşdırmaq, onlar tərəfindən strategiyalar hazırlamaq və həyata keçirmək qabiliyyətinə mənfi təsir göstərir.

Geniş mənada risk, müəyyən itkilərə səbəb ola biləcək, zərər verə biləcək hər hansı bir mənfi hadisənin baş vermə ehtimalı adlandırıla bilər. Risk analizi və diaqnostikası prosesləri bu kimi mənfi hadisələrin və vəziyyətlərin müəyyənləşdirilməsinə, iqtisadi subyektin fəaliyyətindəki zəif tərəflərin aşkarlanmasına, habelə profilaktik tədbirlərin hazırlanmasına və mümkün təhdidlərin və itkilərin qarşısının alınmasına yönəldilmişdir.

Müəssisənin maliyyə nəticələri bir çox risk faktorundan təsirlənir. Bunlar, məsələn, müəssisənin kreditor borcları və debitor borcları balansındakı dengesizliklə əlaqəli maliyyə riskləri, əsas fondların qənaətbəxş olmayan vəziyyəti, istehsal texnologiyasına uyğun gəlməmə, işçilərin aşağı ixtisas dərəcələri və onların hazırlanması və yenidən hazırlanmasının təsirsiz bir sistemi; marketinq riskləri, məsələn, səmərəsiz informasiya dəstəyi və nəticədə rəqabətə davamlı qiymət səviyyəsini və daxili və xarici bazarlardakı vəziyyəti səhv qiymətləndirmək; ölkədəki siyasi və iqtisadi vəziyyətin qeyri-sabitliyi, ekoloji tələblərin sərtləşdirilməsi və digərləri kimi xarici risklər. Risklərin hərtərəfli diaqnozunu aparmaq bu mənfi amillərin bütün spektrini müəyyənləşdirməyə və sistemləşdirməyə imkan verir.

Müəssisənin risk faktorları, risk qiymətləndirməsini apararkən istifadə olunan əsas parametrlərdir. Risk faktoru təhlili keyfiyyət risk analizinə aiddir. Onun metodologiyası nisbətən sadə hesab olunur, bu mərhələdəki əsas vəzifə müəyyən bir təşkilatın risk faktorlarını, meydana gələn sahələri, mərhələlərini və fəaliyyət növlərini müəyyənləşdirməkdir.

Risk qiymətləndirməsinin əsas məqsədi müəssisənin maliyyə və təsərrüfat fəaliyyətinə təsir göstərən əsas risk növlərini müəyyənləşdirməkdir. Bu yanaşmanın

üstünlüyü ondadır ki, analizin ilkin mərhələsində müəssisə rəhbəri risklərin dərəcəsini risklərin keyfiyyət tərkibi baxımından vizual olaraq qiymətləndirə bilər və müəyyən idarəetmə qərarını həyata keçirməkdən imtina edə bilər.

Maliyyə riskinin səviyyəsi, müəssisənin maliyyə fəaliyyətinin xarici və daxili təhdidlərdən qorunma dərəcəsini xarakterizə edən maliyyə təhlükəsizliyi səviyyəsini qiymətləndirmək üçün əsas göstəricidir. Buna görə müəssisənin maliyyə fəaliyyətinin idarə edilməsi prosesində risk səviyyəsinin qiymətləndirilməsi demək olar ki, bütün idarəetmə qərarlarının hazırlanmasını müşayiət edir.

Maliyyə riskinin səviyyəsi risk faktorunun (və ya bu cür amillər qrupunun) təsiri altında risk hadisəsi baş verdikdə mümkün maliyyə itkilərini xarakterizə edir. Bu tərif nəzərə alınmaqla, risk səviyyəsinin qiymətləndirilməsi üçün müəssisənin onunla əlaqəli maliyyə fəaliyyətinin idarə edilməsinin spesifik problemlərini həll etməyə imkan verən xüsusi metodoloji vasitə hazırlanır.

İstənilən azad iqtisadi fəaliyyət vahidinin borc kapitalının ümumi məbləğinin öz kapitalının məbləğinə nisbəti, müəyyən tarixdəki maliyyə asılılığının dərəcəsini xarakterizə edir və müxtəlif iqtisadi mənbələrdə maliyyə riski əmsalı adlanır.

Risk növünün nəzərdən keçirilməsi və təhlili üç mövqedən həyata keçirilə bilər:

1. Riskin mənşəyi və səbəbləri baxımından;
2. Riskin reallaşması nəticəsində yaranan hipotetik mənfi nəticələrin qiymətləndirilməsi;
3. Nəzərdən keçirilən riski minimuma endirmək üçün xüsusi tədbirlərin hazırlanması.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Abdullayev Ş.Ə.(2000), Kommersiya banklarında kredit resurslarının təşkili və kredit risklərinin sığortası. Bakı. – 470 səh.
2. Bağirov M.M. (2003), Bank və bank əməliyyatları. Bakı (Ali məktəblər üçün dərslik). – 512 səh.
3. Bağirov M.M. (2003), Bank və bank əməliyyatları. Bakı (Ali məktəblər üçün dərslik). – 323 səh.
4. Bəşirov. R.(2016), Bank işi. Bakı – 117 səh.
5. Əbdülsəlimzadə Q.(2014), Mikroiqtisadiyyat və Makroiqtisadiyyat. Bakı - 320 səh.
6. Quliyev. T. (2001), Menecmentin (idarəetmənin) əsasları – 522 səh.
7. K.A.Şahbazov, M.H.Məmmədov və H.S.Həsənov.(2005), Menecment. Bakı – 1035 səh.
8. Kazımlı. X., İ.Quliyev.(2011), İqtisadi risklərin qiymətləndirilməsi və idarə edilməsi. Bakı. – 187 səh.
9. Mahmudov İ.M.(2010), Bakı – 796 səh.
10. Mehdiyev R.(2010), İctimai və humanitar elmlər: zaman kontekstində baxış – Bakı, OSKAR NPM. - 416 səh.
11. Məmmədova S.M (2018), İqtisadiyyata giriş. “Bakı Biznes Universiteti Bakı” - 183 səh.
12. Niftullayev. V.(2002), Sahibkarlığın əsasları. – 609 səh.
13. Orucov. İ.(2012), Bank fəaliyyətinin tənzimlənməsi və idarə edilməsinin əsasları. Bakı- 320 s.
14. Strateji Yol Xəritəsi. (2016). - 947 səh.
15. Zeynalov. V.(2012), Qlobal maliyyə böhranı və antiböhran tədbirlər: təhlil və qiymətləndirmə. Bakı. – 226 səh.
16. Z.F.Məmmədov.(2013), Bank fəaliyyətinin əsasları. Prof. dr. Bakı - 600 səh.

17. Zeynalov. V.(2012), Maliyyə böhranı və anti-böhran idarəetmə siyasəti. Bakı. – 176 səh.

18. Z.F.Məmmədov, M.A.Abbasbəyli.(2016), Bank sektorunda böhran, pul siyasəti və maliyyə bazarlarına nəzarət modeli: Aktual meyllər və dünya təcrübəsi. Bakı. – 45 səh.

Rus dilində

1. Аббасов А. Г.(2004) «Финансовая система и долговой рынок Азербайджана».-Баку, издательство «Элм», -348 с.

2. Абдуллин А.Р., Рахматуллин Р.Ю.(2007) История и философия науки: Пособие для аспирантов. Уфа: Восточный университет, - 152 с.

3. Боди З., Кейн А., Маркус А. Дж.(2009) Принципы инвестиций. – М.: СПб; К.: Вильямс, - 982 с

4. Блохина Т. К. Б70(2016), Мировые финансовые рынки. 15ВМ 978-5-392-19560-2 учебник. — Москва : Проспект, - 160 с

5. Бригхэм Юджин Ф. Финансовый менеджмент / Бригхэм Юджин Ф., Майкл С. Эрхардт. (2007), СПб. : Питер, – 960 с.

6. Гасанов. А. (2007), Современные международные отношения и внешняя политика Азербайджана Баку, «Özdə-Äjdə», - 904 стр.

7. Гаджиев Д.Ф. (2008), Денежно-кредитная система и Международный банк Азербайджана. – Москва: Финансы и статистика. – 240 с.

8. Эскиндарова. М.Е., Е. А. Звоновой(2017), Международный финансовый рынок : учебник и практикум для бакалавриата и магистратуры /— М. : Издательство Юрайт. — 453 с.

9. КУЛИЕВ. Р. А. Переходная экономика Азербайджана: некоторые аспекты развития. Издательство «Элм», стр. - 240.

10. Мамедов З.Ф. (2007), Банковский кризис и реформирование банковского сектора в контексте глобализации. – Баку: Азернешр. – 392 с.

11. Мандельброт Б. (2002), Фрактальная геометрия природы. М.: Институт компьютерных исследований. - 656 с.

12. Мандельброт Б. Хадсон Р. Л. (2006), (Не)послушные рынки: фрактальная революция в финансах. М.: Вильямс. - 400 с.
13. Муршудли Ф.Ф. (2013), Банковское обслуживание внешнеэкономической деятельности Азербайджана в условиях финансовой глобализации. Баку: Издательский Дом «Şərq-Qərb». – xvi, 416 с. 52.
14. Рустамов Э. (2010), Экономическая модернизация Азербайджана: вызовы и решения. Москва: Эконом-Информ. – 367 с.
15. Р. И. Хасбулатов. (2014), Международные финансы : учебник для магистров— М. : Издательство Юрайт. — 567 с. — Серия : Магистр.
16. Ткачук, М. И. (2006), Основы финансового менеджмента : учеб. пособие / М. И. Ткачук, Е. Ф. Киреева. – Минск : Интерпрессервис. – 416 с.
17. Тактарова, Г. А. (2006), Финансовая среда предпринимательства и предпринимательские риски : учеб. пособие / Г. А. Тактарова, Е.М. Григорьева. – М. : Финансы и статистика. – 188 с.

İngilis dilində

1. Castro, V. (2013). Macroeconomic Determinants of the Credit Risk in the Banking System: The Case of the GIPSI. *Economic Modelling*, 31, 672-683.
2. Dupernex S. 2007. Why might share prices follow a random walk? *Student Economic Review* // Vol. 21. pp. 179.
3. Fama E. 1970. Efficient Capital Markets – Review of Theory and Empirical Work // *Journal of Finance*. Vol. 25, pp. 423.
4. Jarrow, R. A., & Turnbull, S. M. (2000). The Intersection of Market and Credit Risk. *Journal of Banking & Finance*, 24(1), 299.
5. Konstantakis, K. N., Michaelides, P. G., & Vouldis, A. T. (2016). Non-Performing Loans (NPLs) in a Crisis Economy: Long-run Equilibrium Analysis with a Real-Time VEC Model for Greece (2001–2015). *Physica A: Statistical Mechanics and its Applications*, 451, pp. 161.

6. Maggi, B., & Guida, M. (2011). Modelling Non-performing Loans Probability in the Commercial Banking System: Efficiency and Effectiveness related to Credit Risk in Italy. *Empirical Economics*, 41(2), pp. 291.
7. Makri, V., Tsagkanos, A., & Bellas, A. (2014). Determinants of Non-performing Loans: The Case of Eurozone. *Panoeconomicus*, 61(2), pp. 206.
8. Mammadov, Z., & Mukhtarov, S. (2014). Public Supervision in Banking Sector: Case of Azerbaijan, *Journal of Qafqaz University*, 2(1), pp. 40.
9. Read C. 2012. *The Efficient Market Hypothesisists*. (Series: Great Minds in Finance). Palgrave Macmillan. 232 p.
10. Sharpe William F. 1964. Capital Asset Prices: A Theory of Market Equilibrium under Conditions of Risk // *Journal of Finance*, 19, no. 3, pp. 442.

İnternet resursları

1. https://president.az/files/future_ru.pdf
2. https://en.cbar.az/assets/3805/FSR_03.06.2015_final_son.pdf
3. <https://www.cbar.az/pages/publications-researches/annual-reports/>
4. https://en.cbar.az/assets/4025/NEW_BULLETEN-12-2015_ENG_OK.pdf
5. <https://www.cbar.az/page-214/laws> - Mərkəzi Bankın Qanunu 2009, Maddələr 49 və 49-1
6. <https://www.cbar.az/page-6/annual-reports> - Maliyyə Sabitliyi Hesabatı-2009.
7. <https://www.cbar.az/page-40/statistical-bulletin> - Statistik Bülleten 12/2009. S. 18-23; Maliyyə Sabitliyi Hesabatı-2009. S. 18-22.
8. <https://www.cbar.az/> - Maliyyə Sabitliyi icmalı, yanvar - iyun 2010

ƏLAVƏLƏR

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: Azərbaycan bank sektorunun makroiqtisadi xüsusiyyətləri	26
Cədvəl 2: Azərbaycan banklarının reytingi	43
Cədvəl 3: Azərbaycan iqtisadiyyatının əsas göstəriciləri (2018-2024)	47
Cədvəl 4: Bank sektorunda maliyyə vasitəçiliyinin inkişafı	69
Cədvəl 5: Bank sektorunun məcmu kapitalının strukturu (milyon manat).....	71

Şəkillərin siyahısı

Şəkil 1: Qlobal maliyyə bazarının strukturu.....	17
Şəkil 2: Kredit ehtiyatı nisbəti və vaxtı keçmiş borcların payı	68
Şəkil 3: Milli və xarici valyutadakı kreditlər və depozitlər üzrə faiz dərəcələri..	71

Qrafiklərin siyahısı

Qrafik 1: Bank sektorunun təkamül dinamikası.....	40
Qrafik 2: Kreditlərin artım tempi	52